

«Paul Knitter: Μὲ τὴ Θεολογία τῆς ἀπελευθέρωσης στὸ θρησκευτικὸ πλουραλισμὸ

ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΒΥΔΟΥ ΚΥΡΙΛΛΟΥ (ΚΑΤΕΡΕΛΟΥ)*

1. Εἰσαγωγή

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ βορειοαμερικανὸς θεολόγος Paul Knitter ἦταν μεταξὺ ἐκείνων πὺν ὄχι ἀπλὰ διακρίθηκε γιὰ τὶς διαχριστιανικὲς του ἀναζητήσεις, ἀλλὰ πὺν προβληματίστηκε ἰδιαίτερα γιὰ τὴ σωτηριολογικὴ ἀξία τῶν ἄλλων θρησκειῶν. Ζώντας τὶς θεολογικὲς προκλήσεις τοῦ καιροῦ του στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ περασμένου αἰῶνα γνώρισε καὶ οἰκειοποιήθηκε τὶς ἀρχὲς καὶ τὴ γενικὴ σκοποθεσία τῆς Θεολογίας τῆς ἀπελευθέρωσης μὲ ἀφετηρία τὴ συστράτευση γιὰ τοὺς πτωχοὺς («*opción por los pobres*»), ἐνῶ μὲ βάση αὐτὲς τὶς ἀρχὲς ἐξέθεσε μιὰ πλουραλιστικὴ Θεολογία πὺν ἀποδέχεται πολλαπλοὺς δρόμους σωτηρίας καὶ ἔχει ὡς κεντρικὸ τῆς ἀξίονα τὸν διάλογο καὶ τὴ συνεργασία. Τὸ 1997 ὁ B. Jaspert δημοσίευσε στὰ γερμανικὰ ἓνα ἀπὸ τὰ πλέον ἀντιπροσωπευτικὰ ἔργα τοῦ P. Knitter μὲ τὸν τίτλο *Horizonte der Befreiung*¹, ὅπου τὰ αὐτοβιογραφικὰ στοιχεῖα πὺν ὁ ἴδιος παραθέτει ἐπιτρέπουν στὸν ἀναγνώστη νὰ παρακολουθήσει καὶ νὰ κατανοήσει τοὺς παράγοντες ἐκείνους πὺν αἰτιωδῶς ἐπέδρασαν στὴ διαμόρφωση καὶ στὴν ἐξέλιξη τῆς θεολογικῆς του σκέψης.

Ὁ ρωμαιοκαθολικὸς κληρικὸς P. Knitter γεννήθηκε ἀπὸ ρωμαιοκαθολικοὺς γονεῖς τὸ 1939 στὸ Σικάγο, παρακολούθησε μετὰ τὸ Γυμνάσιο (1958) σεμινάρια ἱεραποστολῆς στὴ *Societas Verdi Divini* (1958) καὶ σπούδασε στὸ Γρηγοριανὸ Πανεπιστήμιο στὴ Ρώμη (1962), ὅπου συνάντησε τὸν Karl Rahner, τὸν ὁποῖο καὶ ἀκολούθησε στὸ Münster. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ Karl Heinz Ratschow ἔγραψε τὴ διδακτορικὴ του διατριβὴ στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Mar-

* Ὁ Ἐπίσκοπος Ἀβύδου Κύριλλος (Κατερέλος) εἶναι Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν.

1 . P. KNITTER, *Horizonte der Befreiung. Auf dem Weg zu einer pluralistischen Theologie der Religionen* (Hsg. B. Jaspert), Frankfurt 1997.

burg. Τη διάρκεια τῶν σπουδῶν του τὴ χαρακτηρίζει ὁ ἴδιος ὡς μία «διαλογικὴ Ὀδύσεια», ὅπου ὁ προβληματισμὸς του εἶχε νὰ ἀντιπαλαίψει μὲ τὸ ἀληθινὰ διαφορετικὸ καὶ τὸ καινούργιο πὺν δὲν ἦταν ἄλλο ἀπὸ τὸ θρησκευτικὰ διαφορετικὸ καὶ τὸν πτωχό. Μνημονεύει ὡς δασκάλους του τὸν K. Rahner, τὸν K. H. Ratschow, τὸν R. Pannikar καὶ τὸν Th. Merton, οἱ ὁποῖοι τὸν βοήθησαν καὶ τὸν ὤθησαν νὰ ξεπεράσει τὰ σύνορα τῆς ἀποκλειστικῆς καὶ ἐμπεριεκτικῆς θεώρησης τῶν ἄλλων θρησκειῶν καὶ νὰ κατευθυνθεῖ πρὸς τὸν πλουραλισμό, χωρὶς νὰ ξεχάσει τὶς πνευματικὲς του ρίζες, ἰδιαιτέρως ὅταν ἐπέστρεψε στὸ Σικάγο καὶ ἔγινε τὸ 1975 καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο Xavier στὸ Cincinnati τοῦ Ohio, ἀφοῦ ἔπαψε νὰ εἶναι κληρικὸς.

Δέκα χρόνια μετὰ (1985) ἐξέδωσε ἓνα σημαντικὸ βιβλίον μὲ τίτλον «No Other Name?»². Ὁ P. Knitter καλεῖ τοὺς πιστοὺς νὰ μὴν ἐγκαταλείψουν τὸ μήνυμα τῆς Βίβλου, ἐνῶ ταυτόχρονα τοὺς ἀπευθύνει τὴν παραίνηση νὰ τὸ κατανοήσουν βαθύτερα ἐγκαταλείποντας τὴν παραδοσιακὴν χριστοκεντρικὴν προσέγγιση μεταβαίνοντας πρὸς μιὰ θεοκεντρικὴ. Ἀναμφίβολα ὁ Χριστὸς ἀποτελεῖ καὶ παραμένει τὸ κέντρο τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ὀφείλει ὅμως νὰ γίνεῖ συνειδητὸ ὅτι τὸ θεῖον μυστήριον πὺν ἀποκαλύπτει ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶναι κάτι μεγαλύτερον ἀπὸ τὸ μήνυμα τοῦ Ἰησοῦ. Ὅταν αὐτὸ γίνεῖ συνειδητὸ, τότε μπορεῖ νὰ εἴμαστε ἀνοικτοὶ ἀπέναντι στὶς ἄλλες θρησκευτικὲς παραδόσεις, ἀπέναντι σὲ διαφορετικοὺς δρόμους πὺν ὀδηγοῦν στὴν ἀνίχνευση τοῦ θεοῦ μυστηρίου. Ὁ P. Knitter ἐπισημαίνει χαρακτηριστικὰ: «Ich habe die Brücke in der Tat verlassen und war vom Inkklusivismus zu einer Art Pluralismus gelangt»³.

Ἐνα χρόνο ἀργότερα (1986) ἔγινε στὸ Claremont⁴ ἡ συνάντηση θεολόγων πὺν εἶχαν τὶς ἴδιες ἀνησυχίες μὲ αὐτὲς πὺν εἶχε ὁ J. Hick καὶ ὁ P. Knitter. Ἀποφασιστικὸ ὅμως σημεῖον γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς θεολογικῆς παρουσίας τοῦ P. Knitter ἦταν ἡ προγενέστερη συνάντησή του (1983) μὲ πρόσφυγες φοιτητὲς ἀπὸ τὸ El Salvador, καταδιωκόμενους ἀπὸ τὸ στρατιωτικὸ καθεστὸς τῆς χώρας

2. P. KNITTER, *No Other Name? A critical survey of christian attitudes toward to World Religions*, New York 1985.

3. P. KNITTER, *Horizonte der Befreiung*, 20.

4. Γιὰ τὴ συνάντηση αὐτὴ ἡ M. Aebischer-Cretto, *Vers un oecuménisme interreligieux. Jalons pour une théologie chrétienne du pluralisme religieux*, Paris 2001, 484, ὑποσ. 2, ἐπισημαίνει: «Ce colloque de Claremont a été évoqué à plusieurs reprises..., car il constitue en quelque sorte l' "acte de naissance" de la théologie pluraliste défendue et reconnue comme telle. On se rappellera qu'il déboucha en 1987 sur la publication de l'ouvrage collectif *The Myth of christian Uniqueness*».

αὐτῆς. Ἀπὸ τῆ στιγμὴ ἐκείνη τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα καὶ ἡ δικαιοσύνη γίνονται οἱ κεντρικοὶ ἄξονες τῆς θεολογικῆς σκέψης του. Ἐκφράζει ἀνοικτὰ τὴν ἀντίθεσή του σὲ καταπιεστικά καθεστῶτα, ἐνῶ ἐπιχειρεῖ πολλὰ ταξίδια σὲ χώρες τῆς κεντρικῆς Ἀμερικῆς, ὅπου συναντᾶται μὲ καταδιωκόμενους ἀντικαθεστωτικούς. Αὐτὸ τὸν ὀδηγεῖ στὸ νὰ «μυηθεῖ» στὴ Θεολογία τῆς Ἀπελευθέρωσης ποὺ ἀποτελεῖ μιὰ ἄλλη νέα θεολογικὴ ἐρμηνεία σὲ σχέση μὲ τὴν παραδοσιακὴ καὶ δίδει ἓνα τελείως διαφορετικὸ νόημα στὴ Θεολογία⁵. Θεωρεῖ ὅτι ἡ συστράτευση μὲ τοὺς πτωχοὺς δὲν ἀποτελεῖ μιὰ δυνατότητα, ἀλλὰ ἐπιτακτικὸ θεολογικὸ αἶτημα ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοηθεῖ στὶς ἀναζητήσεις του στὸ χῶρο τῆς Θεολογίας τῶν Θρησκειῶν: «Die grundlegende Parteinahme für die Unterdrückten wurde für mich nicht einfach eine mögliche Entscheidung, sondern eine Forderung. Sie betrifft die Weise, in der ich Theologie treibe, bis dahin, daß ich mich nur noch einer Theologie der Religionen widmen kann, wenn sie mit einer Theologie der Befreiung verbunden ist»⁶. Ἡ σύνδεση τοῦ πλουραλισμοῦ μὲ τὴν ἀπελευθέρωση καὶ τοῦ διαθρησκευτικοῦ διαλόγου μὲ τὴν εὐθύνη γιὰ τὴ δικαιοσύνη στὸν κόσμον κρίθηκε ἀπολύτως ἀναγκαῖα καὶ θεωρήθηκε ὅτι ὀδηγεῖ σὲ ἓνα ἄλλου εἶδους διάλογο περισσότερο ἀποτελεσματικὸ. Ὁ διαθρησκευτικὸς διάλογος, ὅταν γίνεται σὲ ἀκαδημαϊκὸ ἐπίπεδο εἶναι ἐπιφανειακὸς καὶ δὲν ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα παρὰ νὰ ὑψώνει τείχη ποὺ χωρίζουν τοὺς ἀνθρώπους. Ἀντίθετα, ὅταν στὸ διάλογο κυριαρχεῖ ἓνα πνεῦμα ἀληθινῆς ἀλληλεγγύης ἀπέναντι σὰ προβλήματα, τὴν ἀγωνία, τὶς ἀξίες καὶ τὶς ἐπιδιώξεις τοῦ ἄλλου, αὐτὸς ὁ διάλογος μπορεῖ νὰ εἶναι γόνιμος. Τότε δημιουργεῖται ἀνάμεσα στοὺς συνομιλητὲς ἓνα πνεῦμα ἀμοιβαίας ἐμπιστοσύνης, μέσα στὸ ὁποῖο ὁ καθένας κατανοεῖ τὸν ἄλλο, ἀφοῦ ἄλλωστε δὲν ὑπάρχει ἡ «ἀπόλυτη» θρησκεία⁷ ποὺ κατέχει τὴν ἀπόλυτη ἀλήθεια.

Τὸ 1986 ἐκδίδει ἓνα ἄλλο σημαντικὸ του κείμενο γιὰ τὴ μοναδικότητα τοῦ Ἰησοῦ⁸. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ὁ ἴδιος τονίζει καὶ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, εἶναι ὅτι

5. Ὡς πατέρας τῆς Θεολογίας τῆς ἀπελευθέρωσης θεωρεῖται ὁ Gustavo Gutiérrez μὲ τὸ ἔργο του, *Teología de la liberación. Perspectivas*, Salamanca 1972.

6. P. KNITTER, *Horizonte der Befreiung*, 21.

7. P. KNITTER, *No Other Name*, 26.

8. L. SWIDLER-P. MOJZES (ed.), *The Uniqueness of Jesus. A dialogue with Paul E. Knitter*, New York 1997. Στὸ ἔργο αὐτὸ καταγράφονται οἱ «five theses on the Uniqueness of Jesus» (3-16) τοῦ P. Knitter. Τὶς θέσεις αὐτὲς σχολιάζουν κριτικὰ οἱ: K. Ahlstrand, M. Amalados, W. Ariarajah, M. von Bruck, D. and J. Carmody, J. Cobb, H. Cox, K. Cragg, An. Fernand, M. Hel-

θεωρεῖ ὅτι, ἐνῶ γιὰ πολλοὺς θεολόγους οἱ θρησκείες ἔχουν συμπληρωματικὸ χαρακτήρα, γι' αὐτὸν ἡ κάθε θρησκεία ἔχει ἓνα οἰκουμενικὸ χαρακτήρα ποὺ ἐνδιαφέρει τίς ἄλλες⁹. Τὴν ἀντίληψη αὐτή, χωρὶς νὰ ἐγκαταλείπει τὴ θεοκεντρικὴ προσέγγιση τῶν ἄλλων θρησκειῶν καὶ στρεφόμενος στὴν ἀναζήτηση μιᾶς σωτηριοκεντρικῆς προσέγγισης μεταξὺ τῶν θρησκειῶν, ἀναλύει ἀργότερα στὸ ἔργο του *One Earth-Many Religions*¹⁰ (1995), ὅπου προσπαθεῖ νὰ τὴν κατοχυρώσει μὲ ἠθικὰ καὶ φιλοσοφικὰ κριτήρια, ἐνῶ ἓνα χρόνο ἀργότερα (1996) ἐκδίδει τὸ *Jesus and the Other Names*¹¹, ὅπου ἀσχολεῖται μὲ χριστολογικὰ καὶ ἐκκλησιολογικὰ θέματα.

Ἡ βασικὴ προϋπόθεση τοῦ διαθρησκευτικοῦ διαλόγου εἶναι γιὰ τὸν P. Knitter ξεκαθαρισμένο πρᾶγμα. Περνώντας ὁ ἴδιος ἀπὸ μιὰ ἐκκλησιοκεντρικὴ ἀντίληψη ποὺ θεωρεῖ ἀπαραίτητο τὸ νὰ ἀνήκει κανεὶς στὴν Ἐκκλησία γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ σωθεῖ, σὲ μιὰ χριστοκεντρικὴ ποὺ θεωρεῖ τὸ Χριστὸ ὡς μοναδικὸ μεσίτη τῆς σωτηρίας ἀκόμα καὶ γιὰ ἐκείνους ποὺ δὲν ἀνήκουν στὴν Ἐκκλησία (ὡς «norma normans non normata») καταλήγει σὲ θεοκεντρικὲς θεωρήσεις. Δὲν εἶναι ἡ Ἐκκλησία, οὔτε ὁ Χριστός, ἀλλὰ ὁ Θεὸς αὐτὸς ποὺ ἀποτελεῖ τὸ κέντρο τῆς ἱστορίας. Αὐτὸ βεβαίως ἔχει μιὰ ιδιαίτερη σημασία: «Totale Hingabe an den eigenen speziellen Offenbarer schließt totale Offenheit gegenüber dem universalen Gott in anderen speziellen Offenbarern nicht aus. Eine solche Haltung ist, wie es scheint, eine *conditio sine qua non* für authentische Religion und authentischen religiösen Dialog»¹². Ὁ σύνδεσμος τῆς πλουραλιστικῆς Θεολογίας μὲ τὴ Θεολογία τῆς ἀπελευθέρωσης εἶναι ἀπόλυτα ἀπαραίτητος, προκειμένου νὰ μπορέσει κανεὶς νὰ οἰκοδομήσει ἓνα κόσμον καλύτερο καὶ πιὸ δίκαιο: «Die Religionstheologen ihrerseits erkennen, daß ein Dialog zwischen

lwig, J. Hick, K. J. Kushel, J. Macquarie, J. Mbiti, J. M. Bonino, R. Panikkar, Cl. Pinnock, J. Sanders, In. Shafer, S. Yagi. Ἀκολουθεῖ «a response to responses» ἐκ μέρους τοῦ P. Knitter (145-182) καὶ ὁ ἐπίλογος τοῦ L. Swidler.

9. P. KNITTER, «Katholische Religionstheologie am Scheideweg», *Concilium* 18 (1986) 66: «Einige Theologen...schlagen vor, alle Weltreligionen als einen “unitive pluralism” oder eine “Koinzidenz von Gegensätzen” zu verstehen, wobei jede ihre “komplementäre Einmaligkeit” mitbringe. Aus der Sicht ihrer Anhänger sei jede Religion (und religiöse Gestalt) einzigartig und entscheidend, und sei auch für die anderen Religionen von universaler Bedeutung».

10. P. KNITTER, *One Earth. Many Religions: Multifaith Dialogue and Global Responsibility*, N. York 1995.

11. *Jesus and the Other Names: Christian Mission and Global Responsibility*, N. York 1996.

12. P. KNITTER, *Horizonte der Befreiung*, 131.

den Religionen nicht ein wirklich religiöser Dialog ist, wenn er nicht dem Wohlergehen der Menschheit förderlich ist»¹³.

2. Ἡ ἀπελευθερωτικὴ Θεολογία τῶν Θρησκειῶν

Ἀφετηρία τῆς θεολογικῆς σκέψης τοῦ P. Knitter εἶναι ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ Θεολογία τῆς ἀπελευθέρωσης πού ἀντιστρατεύεται τὴν καταπίεση καὶ τὴν ἀδικία, καὶ ἡ Θεολογία τῶν Θρησκειῶν πού ἀποδέχεται τὸ θρησκευτικὸ πλουραλισμὸ ἔχουν ἀπόλυτη ἀνάγκη ἢ μία τὴν ἄλλη. Ἐνώνοντας τὶς προσπάθειές τους καὶ τὴ δυναμικὴ τους, θέτοντας τὸ διαθρησκευτικὸ διάλογο στὴν ὑπηρεσία τῆς ἐπιλογῆς γιὰ τὴ συστράτευση μὲ τὸν πτωχὸ καὶ τὸν καταπιεσμένο καὶ οἱ δύο μαζὶ θὰ ὑπηρετήσουν καλύτερα τὸ σκοπὸ τους, τὴ σωτηρία καὶ τὴν ἀπελευθέρωση ὄλου τοῦ κόσμου ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ καταπίεση καὶ τὴν οἰκολογικὴ ἀπειλή.

Οἱ θεολόγοι τῆς ἀπελευθέρωσης ὀφείλουν νὰ κατανοήσουν μὲ σαφήνεια ὅτι ὁ ἀπελευθερωτικὸς τους ἀγὼνας, γιὰ νὰ εἶναι ἀποτελεσματικὸς, δὲν μπορεῖ νὰ περιορίζεται σὲ ἓνα κράτος καὶ σὲ μιὰ θρησκεία. Ἡ ἀπελευθέρωση ἔχει ἀνάγκη τὶς διαφορετικὲς θρησκείες, μιὰ διαπολιτιστικὴ καὶ διαθρησκευτικὴ συνεργασία: «A worldwide liberation movement needs a worldwide interreligious dialogue»¹⁴. Οἱ θεολόγοι τῶν θρησκειῶν κατενόησαν τελικὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες ὅτι μπορούσαν καὶ ὄφειλαν νὰ μάθουν πάρα πολλὰ ἀπὸ τοὺς θεολόγους τῆς ἀπελευθέρωσης. Μιὰ θρησκεία πού δὲν ἀντιπαρατίθεται στὴ φτώχεια καὶ στὴν καταπίεση δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀληθινὰ χρήσιμη καὶ παραγωγικὴ: «...we encounter other religions, not primarily to enjoy diversity and dialogue but to eliminate suffering and oppression-not only to practice charity, but first of all, to work for justice»¹⁵. Ὁ P. Knitter ἐπισημαίνει ὅτι διατηρώντας κανεὶς τὴν πλουραλιστικὴ του ἀντίληψη μπορεῖ νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ τὴν Θεολογία τῆς ἀπελευθέρωσης:

- Ἡ πρῶτιστη βοήθεια προέρχεται ἀπὸ τὴ μεθοδολογία τῆς. Ἀνήκει στὴν Θεολογία τῶν Θρησκειῶν τὸ καθῆκον νὰ προσφέρει τὸ περιβάλλον καὶ τὴν ἀφετηρία ἑνὸς διαλόγου ἀποφεύγοντας τὶς ἀπόλυτες θέσεις καὶ σεβόμενη τὶς

13. P. KNITTER, *Katholische Religionstheologie am Scheideweg*, 67.

14. P. Knitter, «Toward a Liberation Theology of Religions», σὺν: J. HICK-F. KNITTER, (Ed.), *The Myth of Christian Uniqueness*, New York 1987, 180.

15. P. KNITTER, *Toward a Liberation Theology of Religions*, 181.

ἀληθινές διαφορές καὶ τὴν ἀξία τῶν ἄλλων θρησκειῶν. Οἱ θεολόγοι τῆς ἀπελευθέρωσης μὲ τὴν ἀνάλυση τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας μὲ τὴ βοήθεια τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν εἰσέρχονται στὸν ἐρμηνευτικὸ κύκλο, ὅπου ὀδηγοῦμενοι ἀπὸ τὴν ἐρμηνευτικὴ τῆς ὑποψίας («Hermeneutik des Verdachts») σὲ μιὰ τρίτη φάση ἐνεργοῦν καὶ πράττουν ἀπελευθερωτικά. Ὁ κύκλος αὐτὸς εἶναι διηγετικὸς καὶ ἐπαναλαμβανόμενος, ὅσο διαρκεῖ ἡ συστράτευση μὲ τοὺς πτωχοὺς, ὥστε τελικὰ αὐτὴ καὶ ἡ ἀπελευθερωτικὴ πράξη νὰ προσδιορίζει τὸ περιεχόμενο τῆς βιβλικῆς ἐρμηνείας¹⁶. Ἡ θεολογικὴ σκέψη ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ μιὰ συνεχεῖ ἐπανερμηνεία καὶ ἀναθεώρηση, ἔτσι ὥστε ἡ ἐρμηνεία τῆς Βίβλου νὰ παύσει νὰ ὑπερασπίζεται τὰ συμφέροντα τοῦ ὑπάρχοντος κοινωνικοοικονομικοῦ συστήματος. Ἀκολουθώντας αὐτὴ τὴ μέθοδο οἱ θεολόγοι τῶν θρησκειῶν ὀφείλουν νὰ κατανοήσουν ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναθεωρήσουν παραδοσιακὰς θεωρήσεις καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο, ἀκόμα καὶ ἀσυνείδητα, περιφρόνησαν τὶς ἄλλες θρησκείες¹⁷. Παρότι οἱ λατινοαμερικανοὶ Θεολόγοι δὲν ἔφθασαν στὸ σημεῖο νὰ ἀμφισβητήσουν τὴ σωτηριολογικὴ μοναδικότητα τοῦ Χριστοῦ, ὁ P. Knitter ἐπισημαίνει ὅτι χρησιμοποιώντας τὴ μέθοδό τους, ὡς θεολόγοι τῶν θρησκειῶν, «wir müssen die Wahrheit einer jeden christologischen Aussage nach ihren ethischen Früchten beurteilen, d.h. nach der Praxis, zu der sie führen»¹⁸. Καταδεικνύεται ἔτσι τί ἀκριβῶς σημαίνει καὶ ποιὲς συνέπειες ἔχει νὰ προωθεῖται ἡ παραδοσιακὴ χριστιανικὴ κατανόηση τῶν ἄλλων θρησκειῶν, ἢ ἡ πρόταση ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ τελικὸς κανόνας μὲ τὸν ὁποῖο ὀφείλουν νὰ κριθοῦν ὅλες οἱ ἄλλες θρησκευτικὲς παραδόσεις. Ἡ ἐρμηνευτικὴ ὑποψία μὲ δεδομένη τὴ χριστολογικὴ βία τῶν παραδοσιακῶν ἀντίληψεων ὥθησε κάποιους προβληματιζόμενους χριστιανοὺς θεολόγους νὰ ἀναζητήσουν μιὰ πλουραλιστικὴ Θεολογία τῶν Θρησκειῶν μὲ τὴ συνείδηση ὅτι «Nirgends im Neuen Testament wird Jesus einfach mit Gott identifiziert»¹⁹.

• Οἱ Θεολόγοι τῆς ἀπελευθέρωσης προβάλλουν τὴν ὀρθοπραξία ἀπέναντι στὴν ὀρθοδοξία δίνοντας στὴν πρώτη τὴν προτεραιότητα²⁰. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι μέσα σ' ἓνα περιβάλλον καταπίεσης καθιερῶνεται ἓνας νέος τρόπος τοῦ θεολο-

16. Πρὸβλ. CL. BOFF, «Epistemología y metodo de la Teología de la liberación», στὸ: *Conceptos fundamentales de la Teología de la liberación*, (Ἔκδ. I. Ellacuría-J. Sobrino), Madrid 1990, 79-114. L. BOFF-CL BOFF, *Cómo hacer Teología de la Liberación*, Madrid 1986.

17. P. KNITTER, *Katholische Religionstheologie am Scheideweg*, 67.

18. P. KNITTER, *Horizonte der Befreiung*, 147.

19. P. KNITTER, *Horizonte der Befreiung*, 131.

20. Ὁ J. RATZINGER, *Glaube-Wahrheit-Toleranz. Das Christentum und die Weltreligionen*, Freiburg 2003, 100, θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀντίληψη τῆς προτεραιότητας τῆς ὀρθοπραξίας ἀπέναντι στὴν

γείν, όπου η αληθινή πράξη έχει την πρώτη θέση, ώστε «alle Wahrheit erst in der Praxis erkannt wird und sich als gültig erweist»²¹. Ο J. Ratzinger επισημαίνει όμως εύστοχα: «Wo das Erkennen unmöglich ist, bleibt nur noch das Handeln übrig»²². Προφανώς, δεν μπορεί να υπάρξει ήθικη αποκομμένη από τη δογματική διδασκαλία.

Η επιλογή της συστράτευσης με τους πτωχούς μπορεί κατά τον P. Knitter να βοηθήσει στην επίλυση προβλημάτων που αφορούν τις προϋποθέσεις και τη διαδικασία του διαθρησκευτικού διαλόγου. Έδω και καιρό οι ειδικοί στο διάλογο άρχισαν μια συζήτηση για τις προϋποθέσεις που καθιστούσαν εφικτό το διαθρησκευτικό διάλογο. Οί συζητήσεις αυτές κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι ο διαθρησκευτικός διάλογος, για να είναι αποτελεσματικός, θα πρέπει να ερείδεται σε μια κοινή αρχή που αποδέχονται όλες οι θρησκείες. Την κοινή βάση δεν μπορεί να αποτελεί ένας προσωπικός Θεός, γιατί, όπως το επισημαίνει και ο J. Cobb, με τον τρόπο αυτό επιβάλλεται στους Βουδδιστές μια αντίληψη άγνωστη γι' αυτούς, αφού μιλούν για το Άπόλυτο ως κενότητα²³ (Synyata). Η κάθε θρησκεία αναπτύσσεται σε ένα διαφορετικό πολιτιστικό περιβάλλον, με διαφορετικές αντιλήψεις και δομές.

Έν τούτοις, επισημαίνει ο P. Knitter, οι θεολόγοι του πλουραλισμού που πιστεύουν στην αξία του διαθρησκευτικού διαλόγου, ανακαλύπτουν ότι μεταξύ των θρησκειών υπάρχει κάτι που τις ενώνει, σε αντίθεση με τον J. Cobb που δίδει ιδιαίτερη σημασία σ' αυτό που διαφοροποιεί τη μια θρησκεία από την άλλη²⁴. Έδω η Θεολογία της απελευθέρωσης συμβάλλει αποφασιστικά. Άκόμα

ορθοδοξία έχει μαρξιστική προέλευση και επισημαίνει: «Diese Überordnung der Praxis über das Erkennen ist auch gut marxistisches Erbe, aber der Marxismus konkretisiert seinerseits nur, was sich aus der Absage an die Metaphysik logisch ergibt: Wo das Erkennen unmöglich ist, bleibt nur noch das Handeln übrig. Knitter: Wieso eigentlich? Woher kommt mir das rechte Handeln, wenn ich überhaupt nicht weiß, was recht ist? Das Scheitern der kommunistischen Regime beruht doch gerade darauf, daß man die Welt verändert hat, ohne zu wissen, was gut ist für die Welt und was nicht; ohne zu wissen, in welcher Richtung sie verändert werden muß, um besser zu werden. Die bloße Praxis ist kein Licht».

21. P. KNITTER, *Ein Gott-viele Religionen*, 136.

22. J. RATZINGER, *Glaube-Wahrheit-Religion*, 100.

23. P. KNITTER, *Toward a Liberation Theology of Religions*, 184: «...many Buddhist may not even wish to speak about God or who experience the Ultimate as Synyata, which has nothing or little to do with that Christians experience and call God».

24. J. COBB, *Beyond «Pluralism»*, στί: G. D' COSTA (Ed.), *Christian Uniqueness Reconsidered*, 93.

κι ἂν δὲν μπορεῖ εὐκόλα νὰ τεθεῖ ὡς βάση τοῦ διαλόγου μιὰ κοινὴ ἀρχή, ὑπάρχει παρ' ὅλα αὐτὰ ἓνα σημεῖο σύγκλισης ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ἔναρξη καὶ τὴ διεξαγωγή τοῦ διαλόγου, δηλ. τὸ πρόβλημα τῆς φτώχειας καὶ τῆς καταπίεσης. Ὁ P. Knitter, ἀποδεχόμενος τὴν ἐπιλογή τῆς συστράτευσης στὸ πλευρὸ τῶν πτωχῶν, ἐπισημαίνει ἀπὸ τὴν πλευρὰ του ὅτι οἱ θεολόγοι τῶν θρησκειῶν μποροῦν νὰ ξεκαθαρίσουν καὶ ἐνδεχομένως νὰ διορθώσουν τὴν ἀφετηρία τῆς θεολογικῆς συζήτησης, καθὼς καὶ τὸ σκοπὸ τῶν προσπαθειῶν τους γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ κατανοήσουν τὶς ἄλλες θρησκείες καὶ νὰ μπορέσουν νὰ κάνουν διάλογο μὲ αὐτές: «Die bevorzugte Option erinnert daran, daß es eine gemeinsame Sorge ist, die es den verschiedenen Religionen ermöglicht, miteinander zu sprechen (Dialog) und einander zu verstehen (Theologie)»²⁵.

Ἡ Θεολογία τῆς ἀπελευθέρωσης βοηθᾷ γιὰ ἓνα περαιτέρω βῆμα. Ἐκεῖ ποὺ καταβάλλεται προσπάθεια γιὰ νὰ προβληθεῖ ἓνας Θεὸς ἢ μιὰ ὑπερβατικὴ πραγματικότητα ἢ μιὰ κοινὴ οὐσία στὴν καρδιά ὅλων τῶν θρησκειῶν, εἶναι τώρα δυνατό νὰ προβάλλει καὶ νὰ ἀναγνωριστεῖ ἓνας κοινὸς τόπος σὲ ὅλες τὶς θρησκείες τοῦ κόσμου. Αὐτὸς ὁ τόπος εἶναι τὸ μυστήριο τῆς σωτηρίας, τῆς ἀπελευθέρωσης, τῆς Βασιλείας: «Within the struggle of liberation and justice with and for the many different groups of oppressed persons, believers from traditions can experience together, and yet differently, that which grounds their resolves, inspires their hopes, and guide their actions to overcome injustice and to promote unity»²⁶. Κάθε θρησκεία, στὸ μέτρο ποὺ προωθεῖ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου καὶ διαθέτει τὸ δυναμικὸ γιὰ τὴν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ στόχου, εἶναι ὄρατὸ σημεῖο τῆς Βασιλείας. Ὅταν ἡ ἀπελευθερωτικὴ πράξη ἀποτελέσει κοινὸ θεμέλιο καὶ κανόνα ζωῆς, οἱ Χριστιανοὶ στὸ διαθρησκευτικὸ τους διάλογο θὰ εἶναι ἀνοικτοὶ γιὰ τὴν «ἀναγνώριση» καὶ ἄλλων θρησκευτικῶν μορφῶν, οἱ ὁποῖες προσβλέπουν καὶ αὐτὲς σὲ μιὰ ἀπελευθερωτικὴ πράξη καὶ ἐπαγγέλλονται τὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ²⁷, ποὺ ὅμως δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν Ἐκκλησία καὶ ἀγκαλιάζει ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Ὁ P. Knitter θὰ προσδιορίσει εἰδικότερα τί σημαίνει αὐτὴ ἡ «ἀναγνώριση».

25. P. KNITTER, *Katholische Religionstheologie am Scheideweg*, 67.

26. P. KNITTER, *Toward a Liberation Theology of Religions*, 186.

27. P. KNITTER, *Ein Gott-viele Religionen*, 141.

3. Ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ σωτηρία

Μέσα σ' αὐτὴ τὴ νέα θεώρηση, αὐτὸ πού συνιστᾶ γιὰ τοὺς πιστοὺς τὴ βάση καὶ τὸ σκοπὸ τοῦ διαθηρησκευτικοῦ διαλόγου, αὐτὸ πού καθιστᾶ δυνατὴ τὴν ἀμοιβαία κατανόηση καὶ συνεργασία, αὐτὸ πού ἐνώνει τὶς θρησκείες γιὰ μιὰ κοινὴ συνεννόηση καὶ μιὰ κοινὴ πράξη, δὲν εἶναι τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴ σχέση τῶν Θρησκειῶν μὲ τὴν Ἐκκλησία ἢ μὲ τὸ Χριστὸ ἢ τὸν τρόπο πού οἱ Θρησκείες ἀντιλαμβάνονται τὸ Θεό²⁸, ἀλλὰ τὸ καθήκον νὰ ἐργαστοῦν μαζὶ γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ νὰ διερευνήσουν σὲ ποιοῦ βαθμὸ κάθε παράδοση συμβάλλει στὴν προώθηση τῆς παρουσίας της στὴ γῆ. Ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ εἶναι πρωταρχικὰ μιὰ ἐνδοκοσμικὴ πραγματικότητα, κάτι πού μεταξὺ πολλῶν ἄλλων ὁ W. Pannenberg ἀπορρίπτει κατηγορηματικά: Ἡ μοναδικότητα τοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποσυνδεθεῖ ἀπὸ τὸ ἐσχατολογικὸ του μήνυμα καὶ τὴν προοπτικὴ τῆς ἐσχατολογικῆς βασιλείας²⁹.

Τὸ κριτήριον τῆς σωτηριοκεντρικῆς προσέγγισης τοῦ P. Knitter εἶναι ἀσφαλῶς ἠθικόν. Εἶναι τὸ ἔργο γιὰ τὴν προαγωγή τῆς Βασιλείας στὴ γῆ, ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν προώθηση τοῦ ἀγαθοῦ γιὰ τὸν ἄνθρωπο, τὴν ἀπελευθέρωση τῶν πτωχῶν. Οἱ θρησκείες ὀφείλουν νὰ κριθοῦν ἀπὸ τοὺς σωτηριολογικοὺς τοὺς καρπούς, γιὰ τὸ ἂν εἶναι ἢ δὲν εἶναι καὶ σὲ ποιοῦ μέτρο ὁδοὶ σωτηρίας. Αὐτὸ τὸ κριτήριον εἶναι σημαντικόν, δεδομένου ὅτι οἱ θρησκείες δὲν μποροῦν νὰ κριθοῦν μεταξὺ τους ἀπὸ τὴ διδασκαλία τους καὶ τὶς ἀρχές τους, χωρὶς νὰ ἐμφιλοχωρήσει ὁ σκεπτικισμὸς καὶ ἡ σχετικότητα. Ἄλλωστε, «the religions of the world share many more common starting points in their soteriologies than in their theologies»³⁰.

Ὁ P. Knitter διερευνᾷ, πῶς ὀφείλουν νὰ ἀξιολογηθοῦν οἱ θρησκείες μὲ δεδομένες τὶς διαφορετικὲς διδασκαλίες τους, γιὰ τὶς ὁποῖες ὀμιλεῖ ὁ L. Gilkey³¹. Μὲ δεδομένη τὴν ἀνθρώπινη φύση καὶ τὴν κατάσταση τοῦ κόσμου δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποφευχθοῦν οἱ ἀξιολογικὲς κρίσεις γιὰ τὶς θρησκείες. Ὁ P. Knitter φοβᾶται ὅμως ὅτι ἓνα τέτοιο ἐγχείρημα ἐνδεχομένως νὰ ὀδηγήσει σὲ ἰδεολογικὴ κατάχρηση μὲ ἀφετηρία φονταμενταλιστικὲς ἀντιλήψεις. Διεξέρχεται ἔ-

28. P. KNITTER, *Katholische Religionstheologie am Scheideweg*, 67.

29. W. PANNENBERG, *Religions Pluralism and Conflicting Truth Claims*, 101.

30. P. KNITTER, *Toward a Liberation Theology of Religions*, 188.

31. L. GILKEY, «Plurality and it's Theological Implication», στί: J. HICK-P. KNITTER, *The Myth of Christian Uniqueness*, 44. P. KNITTER, *Toward a Liberation Theology of Religions*, 188.

ναν κατάλογο ἀπαντήσεων στοῦ ἐρώτημα πού ὅμως τίς ἀπορρίπτει, ἀφοῦ προβάλλουν ὡς κριτήριο τή διδασκαλία, τή μυστική ἐμπειρία (Merton, Panikkar) ἢ ἓνα γενικό ἠθικό κριτήριο (Hick), μιὰ γενική ἠθική ἢ μιὰ συμφωνία συνειδησεῶν (Samartha) ἢ τὸ Humanum (H. Küng). Ὅλα αὐτὰ εἶναι πολὺ γενικά καὶ χρειάζονται ἀποσαφήνιση καὶ ἐξειδίκευση: «...such criteria run the risk of sinking into ineffectual theory of First World ideology»³². Ἀναζητεῖται ἡ ἀνεύρεση κοινοῦ τύπου μεταξὺ τῶν θρησκειῶν μὲ ἀφετηρία τὴν ἀναγκαιότητα τῆς εὐημερίας τοῦ παρόντος κόσμου.

Ἐρωτήματα ἀναδύονται ἤδη κατὰ τὴν ἑναρξη τοῦ διαλόγου. Ἡ συστράτευση μὲ τοὺς πτωχοὺς καθ' ἑαυτὴ δὲν περιέχει ἕτοιμες ἀπαντήσεις γιὰ τὸ πρακτικό, εἶναι μόνο ἡ ἀφετηρία³³. Ἄλλωστε ἡ κάθε θρησκεία ἔχει τὴ δική της ἀντίληψη γιὰ τὸ τί εἶναι ἡ ἀπελευθέρωση. Ἡ κάθε θρησκεία, ἐπισημαίνει ὁ P. Knitter, ἔχει τὴ δική της θεώρηση, τοὺς δικούς της στόχους, ἔχει τὸ δικό της μεσίτη πού τῆς ἐπιτρέπει νὰ καθορίσει τί εἶναι μιὰ αὐθεντική ἀπελευθέρωση. Γιὰ τοὺς Χριστιανούς εἶναι ὁ Χριστός, ὁ ὁποῖος παραμένει ἡ ὁδός, ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωή³⁴. Ἐν τούτοις, αὐτὸ πού διαφοροποιεῖ τὴ σωτηριοκεντρικὴ προσέγγιση ἀπὸ τὸ χριστοκεντρισμὸ εἶναι ἡ σαφὴς ἀναγνώριση ὅτι κανένας μεσίτης δὲ διαθέτει ἀπολυτότητα. Ἡ σωτηριολογικὴ προοπτικὴ, ἡ ἔννοια δηλ. τῆς σωτηρίας καὶ ὁ τρόπος ἐπίτευξής της, εἶναι πάντοτε ἀνοικτὴ σὲ κάτι περισσότερο, δηλ. σὲ μεταβολὴ θεωρήσεων. Μέσα σ' αὐτὴ τὴν προοπτικὴ τὸ ἀπόλυτο πού πρέπει νὰ ὑπηρετεῖ κανεὶς δὲν εἶναι ὁ Χριστός, ἀλλὰ ἡ Βασιλεία καὶ ἡ δικαιοσύνη. Οἱ ὁπαδοὶ τῶν ἄλλων θρησκειῶν δὲν εἶναι παρὰ συναγωνιστές στὴν οἰκοδόμηση τῆς Βασιλείας.

Σὲ ἀντίθεση μὲ τίς ἀποκλειστικὲς ἢ ἐμπεριεκτικὲς ἀντιλήψεις πού ἀξιῶνουν ἀπολυτότητα, ἡ πρόταση τοῦ P. Knitter ἐπιχειρεῖ μιὰ συγκριτικὴ ἀξιολόγηση τῶν διαφορετικῶν παραδόσεων μὲ βάση ἀποδείξιμα κριτήρια. Ἡ ἀξιολόγηση δὲν μπορεῖ νὰ στηρίζεται σὲ κριτήρια πού θέτει μιὰ μόνη θρησκεία, ἀλλὰ σὲ κοινὲς ἀρχὲς σὲ ὅλες τίς θρησκεῖες³⁵. Ὁ J. A. DiNoia θὰ ἀντιτείνει βεβαίως ὅτι

32. P. KNITTER, *Toward a Liberation Theology of Religions*, 189.

33. P. KNITTER, *Toward a Liberation Theology of Religions*, 190.

34. P. KNITTER, *Toward a Liberation Theology of Religions*, 190.

35. W. PFÜLLER, «Zur Behebung einiger Schwierigkeiten der pluralistischen Religionstheologie», *Münchener Theologische Zeitschrift* 49 (1998) 346-347.

τέτοιες αντίληψεις ελαχιστοποιούν τη σημασία της διδασκαλίας τους αλλοιώνοντας έτσι την ταυτότητά τους³⁶.

Προφανώς η σωτηριοκεντρική προοπτική του P. Knitter δεν αξιώνει κατά απόλυτο τρόπο μιὰ ανώτερη ἀλήθεια, οὔτε θέτει ἕνα κανόνα ἀπαρέγκλιτο καὶ κατηγορηματικό. Μὲ δεδομένο τὸ σύνθετο καὶ μὲ δεδομένη τὴ δυσκολία ὡς πρὸς τὴν ἐπεξεργασία μιᾶς κοινῆς κατανόησης τῆς δικαιοσύνης χρειάζεται ἀντὶ γιὰ ἕνα καθορισμένο κανόνα ἢ ἀποδοχὴ ἑνὸς ἐλάχιστου κώδικα, εὐμετάβλητου καὶ ἐλαστικοῦ, τοῦ ὁποίου τὸ εἰδικὸ περιεχόμενο καθορίζεται κάθε φορὰ μέσα ἀπὸ τὴν πράξη καὶ τὸ διάλογο. Στὶς ἀντιλήψεις αὐτὲς ὁ μὲν H. Küng³⁷ παρατηρεῖ ὅτι ἡ πράξη δὲν μπορεῖ νὰ γίνεταὶ ὁ κανόνας τῆς θεωρίας καὶ ὅτι τὰ κοινω-νικὰ προβλήματα δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελοῦν τὸ κέντρο καὶ τὴ βάση τῆς Θεολο-γίας τῶν θρησκειῶν, ἐνῶ ὁ G. D' Costa διερωτᾶται, πῶς οἱ Χριστιανοὶ μποροῦν νὰ κάνουν λόγο γιὰ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ χωρὶς ἀναφορὰ στὸν Πατέρα, τὸν Υἱὸ καὶ τὸ Ἅγ. Πνεῦμα καὶ ἐπισημαίνει: «In Knitter's wedge between theory and practice he misses a real opportunity not only to properly justify his soterio-centric approach, but also to make it a radical theological question to Christianity»³⁸.

Τὸ ἠθικὸ κριτήριο τοῦ P. Knitter, τοῦ ὁποίου ὁ ἀπελευθερωτικὸς προσανα-τολισμὸς καὶ ὁ διαλογικὸς του χαρακτήρας δὲν εἶναι συνδεδεμένος μὲ μιὰ συγκεκρι-μενὴ κουλτούρα, θὰ μποροῦσε νὰ ἔχει εὐρύτερη ἀποδοχὴ. Ὑπῆρξαν ὁμως περαιτέρω κριτικὲς φωνὲς ἀπέναντι σ' αὐτὸ ἐπισημαίνοντας κυρίως ὅτι δὲν ἀποτελεῖ μέγεθος οὐδέτερο καὶ ἀμετακίνητο, ἀλλὰ ἀντίθετα ἀποτελεῖ μονό-πλευρη καὶ ἐπισφαλῆ ἀπορροή τῆς σύγχρονης δυτικῆς ἀντίληψης. Ὁ J. Milbank³⁹ ἐπισημαίνει ὅτι τὸ ἰδανικὸ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀπελευθέρωσης εἶναι προῖόν τῆς φιλελεύθερης δυτικῆς διανόησης καὶ δὲν ἔχει καμιά ἀναφορὰ στὶς ἀνατολικὲς θρησκείες. Ὁ Chr. Schwöbel ἐπισημαίνει ὅτι «The pluralist approach is in danger of eschewing any particular religious or theological justi-

36. J. A. DiNoia, «Pluralist Theology of Religions. Pluralist Theology or Non-Pluralistic?», στί: G. D' COSTA (Ed.), *Christian Uniqueness Reconsidered*, 132.

37. Βλ. Ο G. D' Costa, «Christ, the Trinity and Religious Plurality», στί: *Christian Uniqueness Reconsidered*, 28, ὑποσ. 13, παραπέμπει στὸν H. KÜNG AND J. MOLTSMANN, eds., «Christianity Among the World Religions», *Concilium* 183 (1986) 123.

38. G. D' COSTA, «Christ, the Trinity and Religious Plurality», 21-22.

39. J. MILBANK, «The End of Dialogue», στί: G. D' COSTA, (Ed.), *Christian Uniqueness Reconsidered*, 181-182.

fiction for the common endeavor to work for justice and peace and tends to replace the missing foundation with a commitment to the secular values of a autonomous ethic...»⁴⁰. Ὁ R. Pannikar⁴¹ θεωρεῖ ὅτι ἡ συστράτευση τοῦ P. Knitter γιὰ τὴ δικαιοσύνη ἐκφράζει ἓνα σύγχρονο «μῦθο», τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ποὺ ἐμφιλοχώρησε σήμερα στὸ Χριστιανισμὸ καὶ δὲ διαθέτει διαχρονικότητα. Ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴ σωτηρία μέσῳ τῆς συστράτευσης μὲ τὸν ἀδύναμο φαίνεται νὰ δίνει τὴ θέση της στὴν πολυχρόνια ἀντίληψη ὅτι ἡ Βασιλεία δὲν εἶναι ἐκ τοῦ κόσμου τούτου καὶ ὅτι εἶναι ἡ πίστη μαζί μὲ τὰ ἔργα ἐκεῖνα ποὺ σώζουν καὶ ὄχι ἀποκλειστικὰ τὰ ἔργα. Μόνον ἔτσι ἡ Ἐκκλησία δὲν περιορίζεται σὲ μιὰ ἐνδοκοσμικὴ διάσταση καὶ ἡ Βασιλεία δὲ θεωρεῖται ἀπλὰ ὡς μιὰ κοσμικὴ πραγματικότητα. Ὁ P. Knitter ποὺ δὲν ἀγνοεῖ τὴν ὑπερβατικὴ ἀναγωγή καὶ τὴν πνευματικὴν διάσταση τῶν θρησκευτῶν⁴² ἐπισημαίνει ὅτι ἀνάλογες θεωρήσεις δὲν ὀδήγησαν σὲ πρακτικὰ ἀποτελέσματα, ἐνῶ θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν πρακτικὲς συνέπειες στὴ ζωὴ τῶν πιστῶν καὶ στὴ διαμόρφωση τῆς κοινωνίας, ὥστε νὰ μὴ διατηρεῖται ἡ κοινωνικὴ ἀδικία.

Αὐτὸ ποὺ εἶναι σίγουρο εἶναι ὅτι τὸ ἠθικὸ κριτήριό ποὺ προβάλλει ὁ P. Knitter, ὅπως καὶ ὁ χρυσοῦς κανόνας τοῦ J. Hick⁴³, βοηθᾷ μερικῶς στὴν ἀποτίμηση τῶν θρησκευτῶν, χωρὶς νὰ ἀποτελεῖ ἓνα σταθερὸ γενικὸ κριτήριό ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ἀξιολογικὴ κατάταξή τους. Μιὰ τέτοια ἀξιολόγηση ἀπαιτεῖ –τουλάχιστον– τὸ κριτήριό νὰ μπορεῖ νὰ ἀνευρίσκει τὴν καρδιά ὅλων τῶν θρησκευτῶν, κάτι ποὺ ὁ P. Knitter δὲν μπόρεσε πειστικὰ νὰ δεῖξει ὅτι ἰσχύει. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ σχετικὲς δυσκολίες δὲν ἔχουν ἐπιλυθεῖ, ἐξ αὐτοῦ δὲ τοῦ λόγου ἡ ἔρευνα καὶ ἡ συζήτηση γιὰ τὸ πρόβλημα ὀφείλουν νὰ συνεχισθοῦν⁴⁴. Ὁ W. Pannenberg προχωρᾷ ἀκόμα πιὸ πέρα ἐπισημαίνοντας ὅτι ὁ θρησκευτικὸς πλουραλισμὸς διαβιβρώσκει τὴν ἴδια τὴν ἀλήθεια τῆς χριστιανικῆς πίστεως⁴⁵.

40. CHR. SCHWÖBEL, «Particularity, Universality, and the Religions. Toward a Christian Theology of Religions», στί: G. D' COSTA (Ed.), *Christian Uniqueness Reconsidered*, 33.

41. R. PANIKKAR, «Whose Uniqueness?», στί: L. SWIDLER-P. MOZES (Ed.), *The Uniqueness of Jesus. A Dialogue with Paul F. Knitter*, 111-112.

42. P. KNITTER, «Religion und Befreiung. Soteriozentrismus als Antwort an die Kritiker», στί: R. BERNHARDT (Ed.), *Horizontüberschreitung. Die Pluralistische Theologie der Religionen*, Gütersloh 1991, 215.

43. J. HICK, *An Interpretation of Religion. Human Responses to the Transcendent*, New Haven and London 1989, 309 ἑπ.

44. M. Aebischer-Crettol, «Vers un oecuménisme interreligieux», 499.

45. W. PANNENBERG, «Religious Pluralism and Conflicting Truth Claims. The Problem of a

4. Ἡ μοναδικότητα τοῦ Χριστοῦ

Ἡ Θεολογία τῆς ἀπελευθέρωσης ἐπιμένει ὅτι ἡ ὀρθοπραξία εἶναι ταυτόχρονα ἡ πηγὴ καὶ ἡ ἐπαλήθευση τῆς διδασκαλίας. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι δὲν μπορεῖ ἀληθινὰ νὰ γίνεи κατανοητὸς ὁ Ἰησοῦς παρὰ μόνον μὲ τὴ μίμησή του, μεταβάλλοντας τὸ παράδειγμά του σὲ πράξη στὴ ζωὴ μας. Αὐτὸ ἔκαναν οἱ μαθητὲς του ποὺ ἴδρυσαν ἐκκλησιαστικὲς κοινότητες ποὺ ἡ κάθε μιὰ σὲ διαφορετικὸ περιβάλλον ἐξέφρασαν διαφορετικὲς ἐμπειρίες ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὸ ἴδιο θεμελιῶδες γεγονός. Τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν ἐμπειριῶν, ἡ Καινὴ Διαθήκη, περιέχει μιὰ ἀφθονία θεωρήσεων καὶ τίτλων. Ἡ πράξη ἦταν ἡ ἀφετηρία ὅλης τῆς Χριστολογίας. Ἡ ὀρθοπραξία, ἡ μίμηση, συνεχίζει σήμερα νὰ πληροῖ τὴν ἴδια λειτουργία. Εἶναι ἡ πηγὴ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας γιὰ τὸν Ἰησοῦ καὶ ὀφείλει νὰ τὴν ἐπαληθεύει: «we cannot begin to know who Jesus of Nazareth is unless we are following him, putting his message into the practice of our lives»⁴⁶. Ὁ ἰσχυρισμὸς λοιπὸν ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ τελικὸς καὶ ὀριστικὸς λόγος τοῦ Θεοῦ γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ παρὰ μόνον, ἐὰν προέκυπτε ἀπὸ τὴν ἱστορικὴν πράξη. Αὐτὸ σημαίνει συγκεκριμένα ὅτι μόνον ἡ πράξη μὲ τὴν παράλληλη διεξαγωγὴ τοῦ χριστιανικοῦ διαλόγου μὲ τίς ἄλλες θρησκείες, ὅπου διερευνᾶται τὸ μήνυμα τοῦ Χριστοῦ, εἶναι τὸ μέσον τῆς ἐπαλήθευσης. Ὁ P. Knitter θεωρεῖ ὅτι ἡ πρακτικὴ ἐνὸς τέτοιου διαλόγου μὲ τοὺς ἄλλους πιστοὺς δὲν ἔγινε σὲ βάθος καὶ αὐτὸ ἐπέτρεψε στὸ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ὁ Ἰησοῦς ὑπερβαίνει τίς ἄλλες θρησκείες καὶ ἀποτελεῖ τὸν καθοριστικὸ κανόνα γι' αὐτές, ἐνῶ κατὰ τὸν Fr. Clooney –ἀντίθετα– ὁ προβαλλόμενος πλουραλισμὸς «...is one of the more contentious, sensational, and needlessly sweeping of these ways»⁴⁷.

Στὸ πλαίσιο τῆς ἀπελευθερωτικῆς Θεολογίας οἱ Χριστιανοὶ ὀφείλουν νὰ ἀναγνωρίσουν ὅτι τοὺς εἶναι ἀδύνατο νὰ βεβαιώσουν τὴν ὑπεροχὴ, τὴν τελειότητα, τὴν ὑπεροχὴ τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ σὲ σχέση μὲ ἄλλες θρησκείες. Ἀρχίζουμε τὸν διάλογο «without making our traditional claims of “no other name” or “one mediator”»⁴⁸. Ἡ ἀναγνώριση τῆς ὑπεροχῆς τῆς ὀρθοπραξίας σὲ σχέση μὲ τὴν ὀρθοδοξία καταδεικνύει τὸ γεγονός ὅτι ἡ τελευταία δὲν

Theology of the World Religions», στί: G. D' COSTA, *Christian Uniqueness Reconsidered*, 97.46. P. KNITTER, *Toward a Liberation Theology of Religions*, 191.

47. FR. CLOONEY, «Reading the World in Christ. From Comparison to Inclusivism», στί: G. D' COSTA, *Christian Uniqueness Reconsidered*, 75.

48. P. KNITTER, *Toward a Liberation Theology of Religions*, 192.

ἔχει ἀπόλυτο χαρακτήρα. Τὸ πρότιστο ἐνδιαφέρον καὶ ἡ πρότιστη μέριμνα μιᾶς ἀπελευθερωτικῆς σωτηριοκεντρικῆς Θεολογίας τῶν θρησκειῶν δὲν εἶναι μιὰ ὀρθὴ διδασκαλία σχετικὰ μὲ τὴ μοναδικότητα τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ μιὰ ὀρθὴ πράξη μὲ σκοπὸ τὴν προώθηση τῆς Βασιλείας καὶ τῆ σωτηρία. Ὁ L. Newbigin ὁμως θὰ ἐπισημάνει: «To separate the quest for salvation from the business of understanding what is the truth about the cosmos would seem to be a recipe for disaster»⁴⁹.

Ὁ διανοιγόμενος ὀρίζοντας τῆς ἀπὸ κοινοῦ πραγμάτωσης τῆς δικαιοσύνης, χρησιμοποιώντας τὴν ἐπιλογή τῆς συστράτευσης γιὰ τοὺς πτωχοὺς, παρέχει στοὺς πιστοὺς τὸ μέσον νὰ ἐξετάσουν κατὰ τρόπο κριτικὸ καὶ ἐνδεχομένως νὰ ἐπαναθεωρήσουν τὴν παραδοσιακὴ τους κατανόηση γιὰ τὴ μοναδικότητα τοῦ Χριστοῦ. Οἱ ἠθικοὶ σωτηριολογικοὶ καρποὶ ἀποτελοῦν τὸ κριτήριον τῆς ἐπαλήθευσης ὄλων τῶν θρησκευτικῶν παραδόσεων. Μπορεῖ κατὰ συνέπεια νὰ φανεῖ ὅτι καὶ ἄλλοι «σωτῆρες» δίδαξαν καὶ ἐνήργησαν στὴν πράξη κατὰ τέτοιο τρόπο πού ἐνέχει σωτηριολογικὴ δύναμη ἴδια μὲ αὐτὴ πού ἐνέχει ἡ πράξη τῶν Χριστιανῶν. Ἐὰν αὐτὸ συμβαίνει, ἐπισημαίνει ὁ P. Knitter, τότε ὁ Ἰησοῦς θὰ εἶναι μοναδικός, μαζὶ ὁμως μὲ ἄλλους ἀπελευθερωτὲς καὶ σωτῆρες, οἱ ὁποῖοι θὰ ἦσαν ἐπίσης μοναδικοί. Τότε «His universality and uniqueness would be not exclusive, nor inclusive, but complementary»⁵⁰.

Ἐκεῖνο δὲ πού θὰ κρίνει τελικὰ τὴν ἰσχύ τῆς νέας κατανόησης τοῦ Ἰησοῦ ὡς ἐνὸς μεταξὺ πολλῶν, εἶναι ἡ ἀποδοχὴ μιᾶς τέτοιας θεώρησης ἀπὸ τοὺς πιστοὺς. Ἀπὸ τίς πρῶτες Οἰκουμενικὲς Συνόδους ἡ ἀποδοχὴ μιᾶς διδασκαλίας ἀπὸ τοὺς πιστοὺς ἦταν πάντα τὸ τελικὸ κριτήριον ἰσχύος καὶ παραμένει μέχρι σήμερον. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο κάποιοι θεολόγοι θεωροῦν ὅτι δὲν μποροῦν νὰ ἀποδεχθοῦν τὴν πλουραλιστικὴ Θεολογία τῶν θρησκειῶν. Ἐκτιμοῦν ὅτι μιὰ τέτοια θεώρηση δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴ συνείδηση τῶν πιστῶν. Ὁ P. Knitter ἐπισημαίνει ὅτι οἱ θεολόγοι αὐτοὶ ἔχουν δίκαιο, ἀφοῦ ὑπάρχει διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ μὴ ἀπόλυτη θεώρηση τοῦ Χριστοῦ καὶ στὴν ἐκκλησιαστικὴ συνείδηση. Κατὰ συνέπεια, γιὰ νὰ ἔχουν μέλλον τέτοιες νέες χριστολογικὲς θεωρήσεις, «they need a better ecclesial mediation in order that they might be “received” by the faithful»⁵¹. Οἱ φόβοι καὶ οἱ ἐπιφυλάξεις τῶν πιστῶν μπορεῖ

49. «Les Newbigin, Religion for the Marketplace», στί: G. D' COSTA (Ed.), *Christian Uniqueness Reconsidered*, 143.

50. P. KNITTER, *Toward a Liberation Theology of Religions*, 194.

51. P. KNITTER, *Toward a Liberation Theology of Religions*, 195.

να υπερβληθοῦν καὶ νὰ διαμορφωθεῖ μιὰ νέα ἐκκλησιαστικὴ συνείδηση. Ἐὰν ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀληθινὰ, καταλήγει ὁ ἴδιος, ἡ βασικὴ ἀπελευθερωτικὴ ἀρχὴ ὅτι ἡ ὀρθοπραξία προηγεῖται τῆς ὀρθοδοξίας δὲ συνιστᾶ μόνο μιὰ κινητήρια ἐπιστημολογικὴ ἄποψη, ἀλλὰ καὶ ἓνα ποιμαντικὸ ἐργαλεῖο ποὺ ὑπηρετεῖ τὴν προώθηση νέων μὴ ἀποκλειστικῶν χριστολογικῶν θεωρήσεων μέσα στὴν Ἐκκλησία⁵². Ἡ ὀρθοδοξία εἶναι χρήσιμη, ὅταν προωθεῖ τὴ συστράτευση μὲ τοὺς πτωχοὺς καὶ τὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ: «If orthodox clarity is not required for such purposes, it can wait»⁵³.

Γιὰ τὸν πιστὸ Χριστιανὸ ποὺ πραγματώνει τὴν πίστη του ἐνεργὰ ἀποκτώντας ἀπελευθερωτικὴ ἐμπειρία ἢ ἐκκλησιαστικὴ συνείδηση ἔχει κάθε δυνατότητα νὰ διαμορφωθεῖ μὲ τὴν ἀντίληψη ὅτι γιὰ τὴ μίμηση τοῦ Χριστοῦ ἡ ὀρθὴ πράξις εἶναι περισσότερο σημαντικὴ ἀπὸ τὴ γνώση γιὰ τὴ φύση τοῦ Θεοῦ ἢ τοῦ Ἰησοῦ. Ἡ οὐσία τοῦ νὰ εἶναι κανεὶς Χριστιανὸς ἔγκειται στὸ νὰ πραγματώνει κανεὶς τὸ θέλημα τοῦ Πατέρα παρὰ στὸ νὰ ἐπιμένει ὅτι ὁ Ἰησοῦς εἶναι ὁ μοναδικὸς ἢ ὁ ἀνώτερος σωτήρας. Θὰ γίνεи ἔτσι συνειδητὸ ὅτι οἱ χριστολογικοὶ τίτλοι τῆς Καινῆς Διαθήκης «sind Aufrufe zum Handeln und nicht endgültige, absolute Aussagen darüber, wer Jesus ist. Sie waren die Frucht der frühchristlichen Bemühungen, zu praktizieren, was in der Botschaft und in der Person Jesu erfahren worden war»⁵⁴. Ὁ πιστὸς θὰ κατανοήσῃ τότε ὅτι ὁ πρῶτιστος σκοπὸς τῆς βιβλικῆς γλώσσας δὲν εἶναι νὰ προσφέρει ὀριστικὲς ὄντολογικὲς θεωρήσεις γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ εἶναι ἡ δύναμη αὐτῆς τῆς γλώσσας στὸ νὰ θέλξει τοὺς πιστοὺς καὶ νὰ τοὺς κερδίσει στὸ ὄραμα τοῦ Ἰησοῦ, ὥστε νὰ κάνουν καὶ αὐτοὶ τὸ ἴδιο: «Now, if Christians today can continue with that same action, if they can continue to fellow Christ and work for the kingdom without the traditional “one and only” language, then they are still holding to the core content of original message»⁵⁵. Ἐὰν ὁ Ἰησοῦς ἐμφανίζεται στὴ Βίβλο ὡς μοναδικός, αὐτὸ δὲν ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ ἀποκλείσει ἄλλους, ἀλλὰ νὰ τοὺς παρακινήσει σὲ μιὰ παρόμοια πράξι.

52. P. KNITTER, *Toward a Liberation Theology of Religions*, 195.

53. P. KNITTER, *Toward a Liberation Theology of Religions*, 192.

54. P. KNITTER, *Ein Gott-viele Religionen*, 139.

5. Χριστολογικές διερευνήσεις

Στὸ βιβλίο πὸν ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν P. Mojzes μὲ τὸν τίτλο «Ἡ μοναδικότητα τοῦ Ἰησοῦ - ἕνας διάλογος μὲ τὸν P. F. Knitter», ὁ τελευταῖος παρουσιάζει πέντε θέσεις⁵⁶ καὶ σὲ διάλογο μὲ μιὰ ομάδα θεολόγων ἐπιχειρεῖ νὰ νοηματοδοτήσει ἐκ νέου τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ. Ἐξετάζεται ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴ μοναδικότητα τοῦ Χριστοῦ μέσα στὸ σύγχρονο περιβάλλον τῆς θρησκευτικῆς ποικιλίας. Τὸ ἐρώτημα πὸν θέτει ὁ P. Knitter δὲν εἶναι, ἐὰν ὁ Ἰησοῦς εἶναι μοναδικός, ἀλλὰ τὸ «πῶς εἶναι μοναδικός», ὅπως δὲ περαιτέρω ἐπισημαίνει ὁ Michael von Brück, αὐτὸ εἶναι θέμα ἐρμηνείας⁵⁷. Στὸν 20ὸ αἰῶνα, παρατηρεῖ ὁ P. Mojzes, τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ ἐὰν μπορεῖ κανεὶς νὰ κάνει λόγο γιὰ τὴ μοναδικότητα τοῦ Χριστοῦ, προέκυψε στὸν ἰουδαιοχριστιανικὸν διάλογο καὶ ἀργότερα στὸν διάλογο ἀνάμεσα σὲ Χριστιανούς, Ἰουδαίους καὶ Μουσουλμάνους. Στὸν ἰουδαιοχριστιανικὸν διάλογο, μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τῶν χειρογράφων τῆς Μαύρης Θάλασσας καὶ τὸ ἀνακαλυφθὲν ἀρχαιολογικὸ ὑλικὸ πὸν ἔρχονταν μιὰ νέα ματιὰ στὸν Ἰουδαϊσμὸ καὶ τὸ Χριστιανισμὸ τοῦ 1ου αἰῶνα, ἔγινε φανερὸ ὅτι «little of what Jesus did or said was without precedent in Judaism»⁵⁸. Ὁ P. Knitter παρουσιάζοντας τὴ νέα του θεώρηση γιὰ τὴ μοναδικότητα τοῦ Ἰησοῦ λαμβάνει ὑπ' ὄψιν του αὐτὲς τὶς νέες πληροφορίες.

Οἱ τέσσερις ἀπὸ τὶς πέντε θέσεις του παρουσιάζονται μεταφρασμένες ἀπὸ τὸ B. Jaspert στὸ ἔργο του *Horizonte der Befreiung*⁵⁹. Ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶναι τὸ «παράθυρο» ἀπὸ τὸ ὁποῖο θεᾶται τὸ μυστήριον τοῦ Θεοῦ, αὐτὸ ὅμως δὲ σημαίνει ὅτι τὸ παράθυρο αὐτὸ εἶναι τὸ μοναδικό, γιὰτὶ ὑπάρχουν καὶ ἄλλα παρόμοια: «Wenn man sagt, Jesus ist ganz Gott (totus Deus), so bedeutet das noch nicht, daß er das Ganze Gottes (totum Dei) hervorbringt»⁶⁰.

55. P. KNITTER, *Toward a Liberation Theology of Religions*, 196.

56. P. KNITTER, «Five theses of The Uniqueness of Jesus», στί: J. SWIDLER-P. MOJZES, *The Uniqueness of Jesus*, 3-16.

57. M. VON BRÜCK, «Identifying Constructively. Our Interreligious Moment», στί: L. SWIDLER-P. MOJZES, *The Uniqueness of Jesus*, 35: «Paul Knitter rightly points out that the question is not a revealed fact but how he is so (thesis 1). Any answer, of course, is not a revealed fact but already an interpretation, which we cannot avoid».

58. P. MOJZES, Introduction στί: L. SWIDLER-P. MOJZES, *The Uniqueness of Jesus*, XV.

59. P. KNITTER, «Die Einzigkeit Jesu in einer Befreiungstheologie der Religionen», στί: B. JASPERT, *Horizonte der Befreiung*, 287-299.

60. P. KNITTER, *Horizonte der Befreiung*, 161.

Ἡ κατανόηση τῆς μοναδικότητας ποῦ προέβαλε, ὀφείλει νὰ καταστήσει περισσότερο ἀκριβῆ τὴ σχετικὴ ἀντίληψη καὶ νὰ συμβάλει σὲ μιὰ ἀληθινὴ μίμηση τῆς πράξης τοῦ Ἰησοῦ. Οἱ πέντε αὐτὲς θέσεις προκάλεσαν μιὰ ἐκτεταμένη συζήτηση καὶ 22 ἀπαντήσεις ὑπάρχουν στὸ ἔργο γιὰ τὴ μοναδικότητα τοῦ Ἰησοῦ. Ὁ P. Knitter θὰ δώσει ἐξηγήσεις καὶ θὰ σχολιάσει τὶς ἀπαντήσεις τῶν θεολόγων στὸ τελευταῖο τμῆμα τοῦ βιβλίου προσπαθώντας νὰ δώσει μιὰ ἀπάντηση στὶς ἀπαντήσεις⁶¹.

• Ἡ πρώτη βασικὴ θέση προβάλλει τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι μὲ δεδομένη τὴν ἐξελικτικὴ ἱστορία τῆς Χριστολογίας⁶² οἱ προγενέστερες χριστολογικὲς κατανοήσεις ὀφείλουν νὰ ἐπανερμηνευθοῦν⁶³. Δὲν ὑπάρχει οὔτε μοναδικὸς τρόπος οὔτε τελικὸς τρόπος νὰ κατανοηθεῖ ὁ Ἰησοῦς καὶ τί ἐσήμαινε στὸ σχέδιο τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι «In grasping, describing, and proclaiming the person and the work of Jesus, Christians can be open to new ways of talking, new images, deeper insight, yes, even re-visions of how God has acted and is acting through him»⁶⁴. Οἱ χριστολογικοὶ τίτλοι ποῦ ἀποδόθηκαν στὸν Ἰησοῦ δὲν εἶναι ἀνεξάρτητοι ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ καὶ πολιτιστικὸ περιβάλλον τῆς τότε ἐποχῆς. Ἔταν μιὰ γλῶσσα διάσωσης μέσα σὲ ἓνα πολυεθνικὸ περιβάλλον: «Daher gehören diese letzteren Aussagen nicht zum Kern der christlichen Botschaft»⁶⁵. Ὅταν οἱ μαθητὲς ἢ οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ ἀπένειμαν στὸν Ἰησοῦ τοὺς τίτλους τοῦ Λόγου, τῆς Σοφίας ἢ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ δὲν προέβαιναν σὲ δογματικὲς θεωρήσεις. Στὴν πραγματικότητα προέβαλαν τοὺς ἑαυτοὺς τους καὶ καλοῦσαν καὶ τοὺς ὑπολοίπους, νὰ γίνουν μαθητὲς τοῦ Ἰησοῦ, νὰ τὸν ἀκολουθήσουν στὴν ἀγάπη πρὸς τὸ Θεὸ καὶ τὸν πλησίον καὶ στὸ ἔργο τῆς οἰκοδόμησης τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ⁶⁶.

61. P. KNITTER, Can Our «One and Only» also Be a «One among Many», στὸ: L. SWIDLER-P. MOJZES, *The Uniqueness of Jesus*, 145-182.

62. R. MEDOVIC, *Nur durch Jesus Christus zum Heil? Zur Diskussion um die pluralistische Religionstheologie*, Köln 2001, 20-21.

63. Ὁ P. KNITTER, *No other Name?*, 176-177, κάνει λόγο γιὰ: 1) The maranatha «Come Lord Jesus» or parousia christologies, 2) The divine man (theios aner) christology, 3) The wisdom and logos (word) christologies, 4) The paschal or Easter Christology.

64. P. KNITTER, «Fives Theses», στὸ: L. SWIDLER-P. MOJZES, *The Uniqueness of Jesus*, 4.

65. P. KNITTER, *Horizonte der Befreiung*, 110.

66. P. KNITTER, *Jesus and the other Names...*, 68.

Τόσο ὁ J. Macquarie⁶⁷ ὅσο καὶ ὁ L. Swidler⁶⁸ ὑπερθεματίζουν ἐπισημαίνοντας ὅτι ἡ Καινὴ Διαθήκη δὲ γνωρίζει μιὰ ἐνιαία Χριστολογία.

• Ἡ δευτέρα θέση⁶⁹ κάνει λόγο γιὰ τὴν ἠθικὴ ἐπιταγὴ γιὰ διεξαγωγὴ διαλόγου. Ὁ P. Knitter θεωρεῖ ὅτι αὐτὴ ἡ ἐπιταγὴ προκύπτει τόσο ἀπὸ μιὰ ἐξωτερικὴ ἠθικὴ προσταγὴ γιὰ μιὰ παγκόσμια ἠθικὴ τάξη, ὅσο καὶ μιὰ ἐσωτερικὴ, ὅπου ἡ θρησκεία καὶ ἡ διδασκαλία τῆς ἀναδεικνύει τὸν κύριο καὶ σημαντικὸ τῆς ρόλο⁷⁰. Δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ κηρύξει τὸ Εὐαγγέλιο, ἂν δὲν συμμορφώνεται στὴν πρώτη ἐντολή, νὰ ἀγαπᾷ τὸν πλησίον του. Δὲν ὑπάρχει ἀγάπη, ὅταν δὲν ὑπάρχει ἡ διάθεση νὰ ἀκούσουμε τοὺς ἄλλους, ἐὰν δὲν εἴμαστε πρόθυμοι νὰ μάθουμε ἀπὸ αὐτούς. Ἐπομένως ὅ,τι ἐμποδίζει στὴν ἐκπλήρωση αὐτῆς τῆς ἠθικῆς ἐντολῆς εἶναι ἀπορριπτό, ὅπως εἶναι οἱ ἀποκλειστικὲς καὶ ἐμπεριεκτικὲς θεωρήσεις ποὺ εἶναι τροχοπέδη στὸ διάλογο. Κατὰ συνέπεια ὀφείλουν προγενέστερες ἀπόψεις γιὰ τὴ μοναδικότητα τοῦ Ἰησοῦ νὰ ἐπανερμηνευθοῦν. Ὁ Χριστὸς δὲν εἶναι ὁ τελευταῖος προφήτης, οὔτε τὸ κέντρο τῆς ἱστορίας, μπορεῖ ὅμως, ὅπως καὶ προηγουμένως, ὡς «universal bedeutsamer Heilsbringer bejaht werden, der eine eschatologische Zukunft, ein Reich, in der die Welt, wie wir sie kennen, verwandelt sein wird, sowohl verheißt als auch die Kraft gibt, für sie zu arbeiten»⁷¹.

• Ἡ τρίτη θέση⁷² θεωρεῖ ὅτι ἡ μοναδικότητα τοῦ σωτηριώδους ρόλου τοῦ Ἰησοῦ μπορεῖ νὰ ἐπανερμηνευθεῖ μὲ ὄρους ἀληθείας καὶ ὄχι μοναδικότητας. Στὴ σύγχρονη ἐποχὴ οἱ Χριστιανοὶ δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιμένουν σὲ παραδοσιακὲς θεωρήσεις ἀποδεχόμενοι στὸ Χριστὸ τὴν πλήρη, ὀριστικὴ καὶ ἀνυπέροβλητη ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ: «God's saving word in Jesus can not be extolled as

67. J. MACQUARRIE, «Revisiting the Christological Dimensions of Uniqueness», στό: L. SWIDLER-P. MOJZES, *The Uniqueness of Jesus*, 96: «When we search in the traditions of christology, we find already extant interpretations of Jesus...».

68. L. SWIDLER, Epilogue στό: *The Uniqueness of Jesus*, 183.

69. P. KNITTER, «Five Theses», Thesis 2: «Given the ethical imperative of dialogue, previous understandings of the uniqueness of Jesus must be reinterpreted», στό: L. SCHWIDLER-P. MOJZES, *The Uniqueness of Jesus*, 5-7.

70. P. KNITTER, *One Earth-Many Religions*, 72: «We need new forms of ethical cooperation with call for a new ethical dialogue and consensus, and for this, the religions together, not separately-have a valuable role to play».

71. P. KNITTER, *Ein Gott-Viele Religionen*, 121.

72. P. KNITTER, «Five Theses», Theses 3: «The uniqueness of Jesus salvific role can be reinterpreted in terms of truly but not only», στό: L. SWIDLER-P. MOJZES, *The Uniqueness of Jesus*, 7-11.

unsurpassable, as if God could not reveal more of God's fullness in other ways at other times»⁷³. Δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι στο Χριστό έχουμε την πλήρη αποκάλυψη του Θείου, «...we should never think that we have grasped the fulness of who God is»⁷⁴. Κανένα πεπερασμένο ὄν δεν μπορεί να ἐξαντλήσει τὴν πληρότητα τοῦ Θείου. Λόγοι εἰλημμένοι ἀπὸ τὴ Θεολογία (Θωμᾶς Ἀκινάτης⁷⁵) βεβαιώνουν μιὰ τέτοια ἀντίληψη καὶ ἡ παράδοση δὲ δέχτηκε ποτὲ νὰ ταυτίσει καὶ νὰ περιορίσει τὸ ἄπειρο σὲ μιὰ μόνο θεία παρέμβαση: «...Christozentrik ohne Theozentrik wird leicht zu einer Idolatrie, die nicht nur der christlichen offenbarung Schaden zufügt sondern auch der Offenbarung, die sich in anderen Religionen findet»⁷⁶. Διαφορετικὰ θὰ παραθεωρεῖτο ὁ ρόλος τοῦ Ἁγ. Πνεύματος⁷⁷.

Ὁ P. Knitter προτείνει στοὺς Χριστιανούς νὰ κηρύττουν τὸν Ἰησοῦ σὲ ὅλους τοὺς λαοὺς ὡς ἀληθινὴ ἔκφραση οἰκουμενικῆς, ἀποφασιστικῆς καὶ ἀπαραίτητης σωτηριώδους χάριτος τοῦ Θεοῦ: Οἰκουμενικῆς, γιατί ὁ Ἰησοῦς ἔχει νόημα καὶ σημασία, ὄχι μόνο γιὰ τοὺς Χριστιανούς, ἀλλὰ γιὰ τοὺς λαοὺς ὅλων τῶν ἐποχῶν. Ἀποφασιστικῆς, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι συνιστᾷ μιὰ πρόκληση ποὺ καλεῖ σὲ ἀλλαγὴ, χωρὶς ὅμως αὐτὴ ἡ ἀποφασιστικότητα νὰ μπορεῖ νὰ διεκδικήσει ἀπολυτότητα: «...Jesus' good news defines God but does not confine God»⁷⁸. Ἀπαραίτητης, γιατί «persons of other religions paths are "unfulfilled" without Christ»⁷⁹.

Ὁ J. Hick ἐκφράζει ὅμως ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴ χρῆση τῶν παραπάνω ἐπιθέτων καὶ ἰδίως τοῦ χαρακτηρισμοῦ ὡς ἀπαραίτητου. Ἐὰν ὁ Ἰησοῦς θεωρηθεῖ ἀπαραίτητος γιὰ τὴ σωτηρία, στὴν περίπτωση αὐτὴ ὁ P. Knitter θὰ κινδύνευε νὰ περιπέσει στὴν ἀποκλειστικότητα ποὺ ἀπέρριψε. Γι' αὐτὸ δὲ θεωρεῖ τὸ χαρακτηρισμὸ «ἀπαραίτητος» ὡς δόκιμο. Ὁ J. Hick ἐπισημαίνει: «But if several different messages are all indispensable in the sense that any one is enriched by hearing and appreciating, then is indispensable the correct word»⁸⁰. Προσάγει

73. P. KNITTER, «Fives Theses», στό: L. SCHWIDLER-P. MOJZES, *The Uniqueness of Jesus*, 10.

74. L. SWIDLER-P. MOJZES, *The Uniqueness of Jesus*, 148.

75. P. KNITTER, *Jesus and other Names*, 73. (Θ. AKINATHE, *Summa Theologica*, 9.3, a.7).

76. P. KNITTER, *Ein Gott-viele Religionen*, 19.

77. P. KNITTER, *Jesus and other Names*, 73.

78. P. KNITTER, «Fives Theses of the Uniqueness», 10.

79. P. KNITTER, «Fives Theses», στό: L. SCHWIDLER-P. MOJZES, *The Uniqueness of Jesus*, 10.

80. J. HICK, «Five Misgivings», στό: *The Uniqueness of Jesus*, 81.

δὲ τὸ ἕξις ἀναλογικὸ παράδειγμα. Ἐὰν μιὰ ἀνθρώπινη ζωὴ μπορεῖ νὰ σωθεῖ μόνο μὲ τὴ χρήση πενικιλίνης τότε αὐτὴ εἶναι ἀπαραίτητη. Ἐὰν ὅμως ὁ κίνδυνος μπορεῖ νὰ υπερβληθεῖ μὲ τὴ χρήση δισκίων μὲ πολυβιταμίνες, τότε αὐτὰ δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἀπαραίτητα. Ἐὰν δὲ διαφορετικὰ εἶδη πολυβιταμίνης εἶναι τὸ ἴδιο ἀποτελεσματικά, τότε κανένα ἀπὸ αὐτὰ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀπαραίτητο⁸¹. Αποτελοῦν ἰκανή, ὄχι ὅμως ἀναγκαῖα προϋπόθεση γιὰ τὴ θεραπεία.

Ὁ P. Knitter θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀπακαλυφθεῖσα διὰ τοῦ Ἰησοῦ ἀλήθεια εἶναι γιὰ τοὺς διαλεγόμενους ἀπαραίτητη. Αὐτὸ ποὺ κατανοεῖ μὲ αὐτὸ τὸ χαρακτηρισμὸ ἀνταποκρίνεται καλλίτερα σὲ μιὰ ἐπιδεξιότητα, σὲ μιὰ γνώση ποὺ ἐμπλουτίζει βαθειὰ τὴ ζωὴ, γνωρίζοντας ὅμως ὅτι δὲν εἶναι ἀπαραίτητα ἀναγκαῖα: «...what I intend by indispensability is better compared to a skill or insight that enriches our life profoundly and becomes integral to who we are, but which, we know, is not necessary to lead an adequate, contended human existence»⁸². Ἰσχύει τὸ ἴδιο μὲ αὐτὸ ποὺ ἰσχύει μὲ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἀνάγνωσης καὶ τῆς γραφῆς. Μπορεῖ κανεὶς νὰ ζήσει χωρὶς αὐτὲς περιοριζόμενος στὸν προφορικὸ λόγο γιὰ τὴ γνώση, πρέπει ὅμως κανεὶς νὰ δεχθεῖ ὅτι γραφὴ καὶ ἀνάγνωση συνιστοῦν μιὰ σημαντικὴ πηγὴ τῆς γνώσης μας. Τὸ ἴδιο ἰσχύει μὲ τὴ φιλία. Μιὰ φιλία μπορεῖ νὰ ἀλλάξει τὴ ζωὴ μας καὶ νὰ καταστεῖ ἀπαραίτητη, χωρὶς βεβαίως αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ ζήσουμε χωρὶς αὐτή. Ὁ Χριστὸς γιὰ τὸν P. Knitter ἀποτελεῖ πρωταρχικὴ σχέση, ἡ σχέση του ὅμως μὲ τὸ Βούδδα δὲν παύει νὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν ἴδιο ὡς ἀπαραίτητη⁸³. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι καὶ ὁ χριστιανὸς πιστὸς μπορεῖ νὰ ἐμπλουτίζεται ἀπὸ αὐτή.

Ὁ P. Knitter ἔχει παραβληθεῖ μὲ τὸν «καλλιτέχνη» ποὺ προσπαθεῖ νὰ παίξει μὲ πολλὰς μπάλες ποὺ τὶς πετάει πρὸς τὸν οὐρανὸ, ἀγωνιζόμενος νὰ μὴν ἀφήσει κάποια νὰ πέσει στὴ γῆ. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ θαυμάζει κανεὶς τὶς προσπάθειες καὶ τὸ θεολογικὸ του ἀγῶνα, νὰ μείνει πιστὸς στὸ γράμμα τῆς δικῆς του παράδοσης, διακινδυνεύει ὅμως ἕνα ὀλίστημα πρὸς τὴν ἐμπεριεκτικότητα. Οἱ ἐκφράσεις τῆς παραδοσιακῆς Θεολογίας «come from the period when the significance of Jesus was interpreted in the context of the church's polemical relations with the jewish people and were rather reinforced when Christianity

81. J. HICK, «Five Misgivings», στὸ: *The Uniqueness of Jesus*, 82.

82. P. KNITTER, «A response to responses», στὸ: L. SWIDLER-P. MOJZES, *The Uniqueness of Jesus*, 177.

83. P. KNITTER, «A response to responses», 177.

became associated with imperial power and colonial expansion»⁸⁴. Αυτό που σήμερα είναι αναγκαίο, δεν είναι η «έπανερμηνεία», αλλά να κατανοηθεί καλύτερα αυτό που υπήρξε ο Ίησοῦς. Για να είναι κανείς ἀληθινὰ βιβλικὸς θὰ πρέπει νὰ ἀρχίζει μὲ τὸ Θεὸ καὶ νὰ τελειώνει μὲ τὸ Θεό, ἐνῶ θὰ πρέπει στὸ πλαίσιο αὐτὸ νὰ κατανοεῖ τὴ σημασία τοῦ Ίησοῦ. «As Christians live with others they witness to the one who called them to this discipleship. Even as they give an “account of hope that is in them”, they are open to listening and learning about the ways God has been active in the world and in the lives of other people»⁸⁵. Μία σύγχρονη ἐρμηνεία ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἰκανότητά μας νὰ καθιερώσει ἕνα νέο πλαίσιο καὶ μιὰ καινούργια βάση πού νὰ ἐκφράζει αὐτὸ πού θεωρεῖται ὅτι ὁ Θεὸς «ἔκανε» μὲ τὸ Χριστό, ἀναγνωρίζοντας ταυτόχρονα τὴν ἐλευθερία πού ἔχει, νὰ ἐνεργεῖ στὴ ζωὴ καὶ στὴν ἐμπειρία τῶν ἄλλων θρησκειαῶν.

Μὲ δεδομένη τὴν ἀποδοχὴ τῆς μοναδικότητος τοῦ Ίησοῦ ἀπὸ τὸν P. Knitter, ὁ J. Hick ἐκφράζει ἐπιφυλάξεις, ὅταν διαπιστώνει ὅτι ὁ πρῶτος κάνει λόγο γιὰ τὴν πιθανότητα ἄλλων θείων ἐκδηλώσεων ἔξω ἀπὸ τὸν Ίησοῦ. Κάτι τέτοιο μπορεῖ νὰ δεχθοῦν καὶ θεολόγοι τῆς ἐμπειρικτικῆς θεωρίας. Κάτι τέτοιο ἐξ ἄλλου δὲν ἀποκλείει θεωρητικὰ ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης⁸⁶. Κατὰ συνέπεια ὁ τρόπος ἐκφρασης τοῦ P. Knitter εἶναι πολὺ ἀσαφὴς γιὰ νὰ εἶναι χρήσιμος. Ὁ J. Hick θεωρεῖ ὅτι ὁ πλουραλισμὸς δὲν μπορεῖ νὰ καταστεῖ μιὰ ἥπια ἐκδοχὴ τῆς ἐμπειρικτικότητος: «But pluralism ought not be watered down into inclusivism»⁸⁷.

Ὁ P. Knitter ἀπαντώντας στὴν παραπάνω ἔνσταση ἐπισημαίνει ὅτι ἡ προσπάθειά του δὲν εἶναι ἀπλὰ μιὰ ἀφηρημένη διανοητικὴ κατασκευή. Ὅ,τι ἐνυπάρχει στὶς θέσεις του ἀνάγεται σὲ λόγους προσωπικοῦς καὶ ποιμαντικοῦς. Τὸ πρωταρχικὸ του καθῆκον ὡς Χριστιανοῦ ἔχει σχέση μὲ τὸν ἀπόηχο τῶν θέσεων του στὴ χριστιανικὴ κοινότητα: «Although the promotion of greater understanding and cooperation among cultures and religions is a top priority for me, I pursue that priority as a Christian, within the Christian community»⁸⁸. Ἀπὸ αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ μποροῦν νὰ γίνουν δεκτὲς οἱ θέσεις του. Ὁ P. Knitter κάνει λόγο γιὰ πιθανότητα θείων φανερώσεων στὶς ἄλλες θρησκείες. Μόνο ὁ διάλο-

84. W. ARIARAJAH, «The Need for a New Debate», στό: L. SWIDLER-P. MOJZES, *The Uniqueness of Jesus*, 32.

85. W. ARIARAJAH, *The Need for a new Debate*, 34.

86. Sth, IIIa, Q3, art 5.

87. J. HICK, «Five Misgivings», 80.

88. P. KNITTER, «A Response to Responses», 160.

γος μπορεῖ νὰ δείξει μὲ βεβαιότητα, ἐὰν σὲ κάποια θρησκεία ὄντως συντρέχει αὐτὴ ἡ βεβαιότητα ἢ ἡ πιθανότητα. Παράλληλα ἐπισημαίνει ὅτι ὀφείλει νὰ παραμένει κανεὶς συνετός, γιατί ἡ ἱστορία ἔδειξε καὶ δείχνει ὅτι πολλὰ βλαβερὰ καὶ ἐπικίνδυνα πράγματα διαδίδονται διὰ μέσῳ τῶν θρησκειῶν. Αἰσθάνεται ἐν τούτοις τὴν ἀνάγκη νὰ διαβεβαιώσει ὅτι στίς ἄλλες θρησκείες δὲν εἶναι μόνο δυνατὸ ἢ πιθανὸ νὰ ὑπάρχει θεία φανέρωση, ἀλλὰ ὅτι ὄντως ὑπάρχει ἀλήθεια⁸⁹.

• Ἡ τέταρτη θέση⁹⁰ ἐπισημαίνει ὅτι ἡ μοναδικότητα τοῦ Χριστοῦ, τὸ περιεχόμενό της, ὀφείλει νὰ γίνεται φανερὸ μὲ σαφήνεια στὴ ζωὴ καὶ τὴ μαρτυρία τῶν Χριστιανῶν. Αὐτὸ δὲ ποικίλει ἀνάλογα μὲ τὸ χρόνο καὶ τίς ἱστορικές περιόδους. Σήμερα ἡ μοναδικότητα τοῦ Χριστοῦ ὀφείλει καὶ μπορεῖ νὰ ἀποκαλύπτεται στὴ θέση καὶ στὴν ἐπιμονή, ἢ σωτηρία καὶ ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ νὰ πραγματοποιῶν σ' αὐτὸν τὸν κόσμο μὲ ἀνθρώπινες πράξεις ἀγάπης καὶ δικαιοσύνης.

• Ἡ πέμπτη θέση⁹¹ ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ὀρθοδοξία τῆς πλουραλιστικῆς ἐπανερμηνείας γιὰ τὴ μοναδικότητα τοῦ Ἰησοῦ ὀφείλει κατ' ἀρχὴν νὰ θεμελιώνεται στὴν ἰκανότητά της νὰ δημιουργήσει μιὰ χριστιανικὴ πνευματικότητα, δηλ. μιὰ ἀφοσίωση πρὸς τὸν Ἰησοῦ καὶ μιὰ μίμηση τῆς πράξης καὶ τῆς ζωῆς του. Ὁ Ἰησοῦς, ὅπως ἦδη ἔχει γίνει ἡ ἐπισήμανση, εἶναι ἀληθινὸς σωτηριῶδης λόγος, ὄχι ὅμως ὁ μοναδικός.

Εἶναι ἀδιαμφισβήτητο ὅτι ἡ ἐπανερμηνεία τῆς μοναδικότητας τοῦ Ἰησοῦ ποὺ προτείνει ὁ P. Knitter θὰ ἔπρεπε νὰ στηρίζεται σὲ προηγούμενες ἐρμηνεῖες γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὴ ζωὴ του⁹². Μὲ μόνη τὴν ἀπομείωση τῆς ὄντολογικῆς πραγματικότητας σὲ ἠθικὰ ιδεώδη ὑφίσταται προφανῶς μιὰ ἀποδυνάμωση τῆς

89. P. KNITTER, «A Response to Responses», 154, ?π. 2.

90. P. KNITTER, «Five Theses», 11-13, Thesis 4: «The content of Jesus' uniqueness must be made clear in Christian life and witness. This content, however, will be understood and proclaimed differently in different contexts and periods of history. Today, the uniqueness of Jesus can be found in his insistence that salvation or the Reign of God must be realized in this world through human actions of love and justice».

91. P. KNITTER, «Five Theses», 14-15, Thesis 5: «The orthodoxy of this pluralistic reinterpretation of the uniqueness of Jesus must be grounded primarily in the ability of such a reinterpretation to nurture a holistic Christian spirituality, that is a devotion to and a following of Jesus. The proposed understanding of Jesus as God's truly but not only saving word does meet this criterion».

92. M. HELLWIG, *Rethinking Uniqueness*, 74: «The field of christology and, in particular, statements which in various ways express the uniqueness claims cannot easily be reduced to straight forward propositions...».

σωτηριώδους δύναμης του Ἰησοῦ. Ἡ ὀρθοπραξία ὁμως προϋποθέτει δεδομένες προϋπάρχουσες ἀξίες πού θεμελιώνουν τὴν πράξη⁹³. Ἀποτελεῖ περαιτέρω ἐρώτημα, ἐὰν ἡ σωτηρία ἔχει τὴν ἴδια σημασία στὶς ἄλλες θρησκείες. Τί εἶδους σωτηρία ἐπαγγέλλεται ὁ Ἰησοῦς⁹⁴; Τί εἶδους ἐσχατολογία πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὴ, ἐὰν ὑπάρχουν περισσότερες θεϊκὲς αὐτοαποκαλύψεις; Ἐνας λογικὸς πλουραλισμὸς διακινδυνεύει τὸ μονοθεϊσμὸ⁹⁵. Ἐὰν δὲ ἡ μοναδικότητα τοῦ Ἰησοῦ ἔχει ἀναφορὰ καὶ σημασία μόνο γιὰ ἓνα περιορισμένο σύνολο ἀνθρώπων, τότε ἡ μοναδικότητα δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὴν οἰκουμενικότητα τῆς σωτηρίας. Στὴν πραγματικότητα ἡ ἄρνηση τῆς Θεότητας τοῦ Χριστοῦ ἐπιδρα ἄρνητικά στὴν ἀπελευθερωτικὴ πράξη: «Christians who thought that Jesus was only a good man, a upright moral teacher, migth well do less at worship and less for the poor those who thought that Jesus had unique words of eternal life, because he was uniquely God's eternal son»⁹⁶. Μὲ τὸ διαθρησκευτικὸ διάλογο εἶναι ἐνδεχόμενο, ἀσφαλῶς, νὰ ἀναθεωρηθεῖ ἡ ἀντίληψή μας γιὰ τὸ Θεό, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ ἐγκαταλειφθοῦν καὶ νὰ ἀγνοηθοῦν τὰ θεμελιώδη μυστήρια τῆς πίστεως.

Ἀπαντώντας ὁ P. Knitter καλεῖ τοὺς σχολιαστὲς του νὰ συλλογισθοῦν ὅτι ὅλες οἱ λέξεις καὶ ὅλες οἱ εἰκόνες σχετικὰ μὲ τὸν Ἰησοῦ ὡς Θεὸς ἢ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, δὲν εἶναι τίποτα διαφορετικὸ παρὰ συμβολικὰ σχήματα: «all our words and images about Jesus as divine or Son of God or only begotten are but symbolic fingers pointing to a Moon we will never fully grasp»⁹⁷. Παραδόξως ἐπισημαίνει ὅτι ἡ σύνοδος τῆς Χαλκηδόνος μιλώντας γιὰ ἓνα πρόσωπο σὲ δύο φύσεις δὲν

93. J. RATZINGER, *Glaube-Wahrheit-Toleranz*, 79: «Orthopraxie würde...ein inhaltlich klar definiertes Ethos voraussetzen».

94. Ἡ M. HELLWING, *Rethinking Uniqueness*, παρατηρεῖ: «I have found that most of the other traditions are not so concerned about the notion of the salvation as we are and some have to make great efforts to make any sense of it at all».

95. Στὰ παραπάνω ἐρωτήματα ὁ P. KNITTER, «A Response to Responses», 159, ἀπαντᾷ: «Such a christology doesn't question the oneness of the Divine but the way Christians have tended to produce theological straitjackets limiting the movement and the expressions of the Divine to one event or one pattern. What this means, however, for belief in the second coming of Christ, I must honestly say, I don't know. Maybe we have to think more on the gospel text on the Last Judgment, when people realized that who Jesus really is came to them in forms very different from Jesus (Mt 25:31-46)».

96. D. AND J. CARMODY, *Do Knitter's Theses take Christ's Divinity Seriously?*, 48.

97. P. KNITTER, «A Response Responses», 158.

ταύτισε τὸ δεύτερο πρόσωπο τῆς Ἁγίας Τριάδος μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ. Ὁ P. Knitter καλεῖ σὲ διαλογισμό ἐπὶ τοῦ κειμένου τοῦ Εὐαγγελίου τῆς κρίσεως (Ματθ. 25, 31-46) ἐπισημαίνοντας ὅτι οἱ δίκαιοι κατανοοῦν, ποῖος εἶναι ἀληθινὰ ὁ Ἰησοῦς ἀναγνωρίζοντάς τον στίς ποικίλες μορφές πού ἐμφανίζεται σ' αὐτούς.

Ὁ P. Knitter παρατηρεῖ ὅτι ἡ Καινὴ Διαθήκη περιέχει μία ποικιλία τρόπων, μὲ τοὺς ὁποίους οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ προσπάθησαν νὰ ἐκφράσουν τὸ σταυρωθέντα καὶ ἀναστάντα Ἰησοῦ. Ἀκόμα ὅμως καὶ ἕαν «the totality of Jesus' being was divine, that doesn't mean that he contained the totality of the Divine»⁹⁸. Διανέμεται δὲ ἀπὸ τὸν Sh. Ogden⁹⁹ τὴν ἔκφραση «ἀντιπροσωπευτικὴ Χριστολογία» πού τοῦ φαίνεται δόκιμη γιὰ τὴ σύγχρονη ἐποχὴ καὶ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ διακρίνει τὴ δική του θεώρηση ἀπὸ τὴν πλέον διαδεδομένη καὶ κυριαρχοῦσα θεώρηση μᾶς «συστατικῆς» Χριστολογίας. Ἡ «ἀντιπροσωπευτικὴ Χριστολογία» ἐκφράζει ὅτι ὁ Ἰησοῦς μὲ τὴ ζωὴ του, τὸ θάνατό του καὶ τὴν ἀνάστασή του ἀποκαλύπτει καὶ σώζει στὸ μέτρο πού παριστᾷ καὶ ἐκφράζει τὴ σώζουσα ἀγάπη τοῦ Θεοῦ πού ἐνυπάρχει στὴ θεϊκὴ φύση καὶ διαχέεται σὲ ὅλη τὴν κτίση. Ὁ Ἰησοῦς εἶναι ἔτσι τὸ «πρωταρχικὸ μυστήριον», τὸ σύμβολο πού μὲ ὅ,τι δίδαξε καὶ ἔπραξε, προσωποποιεῖ, ἐνσαρκώνει καὶ ἐρμηνεύει γιὰ μᾶς τὴν ἀποτελεσματικὴ καὶ μεταποιητικὴ δύναμη τῆς θείας ἀγάπης καὶ δικαιοσύνης. Κατὰ συνέπεια, θεωρεῖ ὁ P. Knitter, μιὰ «ἀντιπροσωπευτικὴ» Χριστολογία προσφέρει τὴν ἀπαραίτητη βάση γιὰ νὰ στερεωθεῖ μιὰ ἠθικὴ θεώρηση. Μιὰ ἀνάλογη σωτηριολογία διανοίγει στοὺς Χριστιανοὺς τὴ δυνατότητα νὰ ἀναγνωρίσουν ἄλλες παρουσίες καὶ ἀποκαλύψεις τῆς θείας ἀγάπης. Αὐτὸ πού ἡ Ἁγία Γραφή ὀνομάζει ὡς θεῖο Μυστήριον τοῦ ἀποκεκαλυμμένου Θεοῦ στὸ πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ μπορεῖ νὰ ἀποκαλύπτεται καὶ ἄλλοῦ μὲ διαφορετικὲς μορφές, χωρὶς αὐτὲς ποτὲ νὰ ἐξαντλοῦν τὸ Μυστήριον καὶ «then the Christians can be open to the possibility of other representations or revelations of this same love»¹⁰⁰.

Ὁ P. Knitter ἀπομειώνει ἔτσι τὸ Χριστιανισμό σὲ μιὰ ποικιλία ἠθικῶν πρακτικῶν πού ὀφείλουν νὰ πραγματωθοῦν στὸ σύγχρονο κόσμον, κατὰ τρόπο ὡστε

98. P. KNITTER, «A Response to Responses», 158.

99. SH. OGDEN, *Is There One True Religion or are There Many?*, Dallas 1992: «where as for Christian monists, whether exclusivists or inclusivists, this event not only represents the possibility of salvation but also in some way constitutes it..., this event in no way constitutes the possibility of salvation but only represent it».

100. P. KNITTER, «A Response to Responses», 157.

νά τίθεται στο περιθώριο ή έσχατολογική του διάσταση, τὸ γεγονός τῆς μελλούσης κρίσεως¹⁰¹. Ὁ P. Knitter ἀναγνωρίζει ὅτι δὲ λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τοῦ ἀρχετὰ στὰ κείμενά του τὴ διπλὴ διάσταση τῆς Βασιλείας, τὸ γεγονός ὅτι εἶναι ἤδη παροῦσα καὶ ὁμως πάντοτε ἀναμενόμενη. Ἐξηγεῖ ὅτι ἡ οἰκοδόμησις τῆς Βασιλείας στὴ γῆ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ περαιωθεῖ. Κατὰ συνέπεια κάθε τελικὴ ἢ αποσπασματικὴ καὶ μοναδικὴ εἰκόνα γιὰ τὴ Βασιλεία εἶναι ἐσφαλμένη: «The reign of God, though it is realised now, is always still to come. Any final plan or one-and-only picture of this Reign is idolatrous»¹⁰². Κατὰ συνέπεια θὰ πρέπει νὰ γίνῃ συνειδητὸ τόσο αὐτὸ πὺν ἡ Βασιλεία σημαίνει τώρα γιὰ μᾶς, ὅσο καὶ τὸ νὰ εἴμαστε ἀνοικτοὶ σ' αὐτὸ πὺν μπορεῖ νὰ σημαίνει στὸ μέλλον.

Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ P. Knitter προσπαθεῖ νὰ θέσει ἓνα κριτήριον, ἓνα στόχο ζωῆς πραγματώσιμον σ' αὐτὸν τὸν κόσμον πὺν ὅλες οἱ μεγαλύτερες θρησκευτικὲς παραδόσεις θὰ μπορούσαν νὰ ἀποδεχθοῦν, τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴ σωτηριώδη ἐδραίωση τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ στὴ γῆ. Οἱ θρησκείες ὁμως δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀποδεχθοῦν νὰ τεθεῖ κάτι πάνω ἢ ἔξω ἀπὸ αὐτές. Κατὰ πολὺ περισσότερον δὲ θὰ ἀποδεχθοῦν ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἐπαναερμηνευθοῦν ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ νέου κριτηρίου, τοῦ Ἰησοῦ ὡς διδάσκαλου τῆς ἀγάπης καὶ τῆς δικαιοσύνης. Ἀκόμα καὶ ἐὰν εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ θρησκείες ἀναζητοῦν νὰ κατανοήσουν τὴν ἀντίληψη ὅτι κάποια πρόσωπα πὺν ἔζησαν σὲ διαφορετικὲς ἱστορικὲς περιόδους καὶ διαφορετικὰ περιβάλλοντα εἶναι περισσότερο αὐθεντικά ἀπὸ ἄλλα, δὲν εἶναι ἀκριβὲς –αὐτὸ ἄλλωστε καταδεικνύει καὶ ἡ ἱστορικὴ ἐμπειρία– ὅτι ἀναζητοῦν ἐξ ἴσου μιὰ ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὴ φτώχεια, τὴν καταπίεση καὶ τὴν κοινωνικὴ ἀδικία. Ὁ J. Sandres ἐπισημαίνει: «Knitter now admits to being an exclusivist in this sense: that all religious beliefs and practices must be judged soteriapreres. But is this criterion unsurpassable?»¹⁰³. Ὁ P. Knitter καθιστᾷ τὴν ἀντίληψη γιὰ δικαιοσύνη καὶ οικονομικὴ ἀπελευθέρωση στὸν κόσμον σὲ οικονομικὸ κανόνα. Ἡ ἔννοια τῆς δικαιοσύνης, τῆς ἀπελευθέρωσης καὶ τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ θὰ πρέπει ἄλλωστε πλήρως νὰ ἀποσαφηνισθοῦν, ἀφοῦ σημαίνουν διαφορετικὰ πράγματα σὲ κάθε θρησκεία: «Knitter assumes that soteriology, defined as liberation of the socially oppressed, could be a common

101. J. SANDERS, *Idolater, Indeed!*, 123: «...Knitter's timeless works are an ever present reality, so there is no need to look forward to the future event of God as judge and redeemer (2 Cor 15:10; Heb 9:28)».

102. P. KNITTER, «A Response to Responses», 170.

103. J. SANDRES, *Idolater Indeed!*, 125.

ground, enabling the different religions to express themselves in their own terms without being pressed by an alien spirit. However, these categories are derived from the modern West or Christianity whose spiritual circle is alien to the mystic motives of the religions of primal and Hindu origins»¹⁰⁴.

Ὁ P. Knitter θεωρεῖ ὅτι ἡ χριστιανικὴ θεώρηση γιὰ τὴ Βασιλεία μπορεῖ νὰ ξεπερασεῖ ἀπὸ αὐτὸ πὺν γνωρίζει ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Μπορεῖ νὰ συμβεῖ, ἢ δική του κατανόηση τῆς Βασιλείας νὰ βρῖσκεται σὲ ἀντίθεση μὲ αὐτὸ πὺν μαθαίνει. Οἱ συζητήσεις σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση θὰ πρέπει νὰ γίνονται μέσα σὲ ἕνα πνεῦμα ἀγάπης. Κάθε κοινότητα μπορεῖ νὰ κατανοεῖ καὶ νὰ ἀπαντᾷ στὶς θεωρήσεις τῆς Βασιλείας κατὰ διαφορετικοὺς τρόπους, ἀλλὰ ἡ κάθε ἀντίληψη ὀφείλει νὰ τεθεῖ κατὰ τὴ συνάντηση ὡς διαλογικὴ βάση, «in such a way that I continue to see openings for reconnection»¹⁰⁵.

Ἡ χριστιανικὴ συμβολὴ στὸ διάλογο ὀφείλει νὰ προβάλλει τὸ καθεστῶς καταπίεσης τῶν περιθωριοποιημένων καὶ τῶν ἀδύναμων. Ἀποτελεῖ ἐπιτακτικὸ καθῆκον αὐτὴ ἡ προβολὴ στὸ διάλογο, ὥστε νὰ μὴ διατηρηθεῖ τὸ ἴδιο status quo. Ἡ διαθρησκευτικὴ κατανόηση δὲν γίνεται ἀσφαλῶς μέσα σὲ ἕνα περιβάλλον ἐλεύθερο ἀπὸ καταπιεστικὲς δομὲς ἐξουσίας. «It is only by humbly listening to and working with (not just for) the oppressed people and creatures of the world that ...can begin the difficult, cooperative task of fashioning a more equal sharing of the earth's goods and of economic power among nations»¹⁰⁶. Τὸ νὰ θεωρήσουμε ὅμως ὅτι τὸ διακριτικὸ γνῶρισμα τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶναι ἡ ἀγωνία του γιὰ τὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη καὶ τὴ βελτίωση τῶν ἀνθρώπινων συνθηκῶν ζωῆς στὸν κόσμο, αὐτὸ εἶναι κάτι μὲ τὸ ὁποῖο δὲ θὰ μπορούσε νὰ συμφωνήσει ἕνας ἀντικειμενικὸς παρατηρητῆς¹⁰⁷. Ἱστορικὰ ἐπιβεβαιώνεται τὸ ἀντίθετο: Πόλεμος, δουλεία, κοινωνικὴ ἀδικία, ἀποικιοκρατικὴ ἐκμετάλλευση, ἀντισημιτισμός. Ἀκόμα καὶ σήμερα ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἀναμειγμένοσ μὲ αὐτὰ τὰ κακά¹⁰⁸. Εἶναι κατὰ συνέπεια ἀνεπαρκὲς καὶ ἀδύναμο, τὸ νὰ παρουσιά-

104. M. THOMAS, «A Christ-Centered Humanist approach to Other Religions in the Indian Pluralistic Context», σπὸ: G. D' COSTA (Ed), *Christian Uniqueness Reconsidered*, 57.

105. P. KNITTER, «A Response to Responses», 173.

106. P. KNITTER, «A Response to Responses»..., 174.

107. J. HICK, «Five Misgivings», 82: «Surely no impartial observer would pick out as the central and most obvious characteristic of Christianity a loving concern of social justice». P. PANNIKAR, *Whose Uniqueness?*, 113.

108. J. HICK, «Five Misgivings», 82: «To define Christianity in contrast to other world religions

ζει κάποιος την κίνηση τῆς Θεολογίας τῆς ἀπελευθέρωσης – πού μάλιστα καταδικάστηκε ἐπίσημα ἀπό τὸ Βατικανό¹⁰⁹ – ὡς μία μοναδική καὶ ἀπόλυτη ἔκφραση τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ὁ P. Knitter δὲν ἀγνοεῖ τὸ γεγονός ὅτι ἡ τοποθέτηση τοῦ ιδεώδους τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης στὸ κέντρο τοῦ εὐαγγελικοῦ μηνύματος εἶναι κάτι πού ἀνταποκρίνεται περισσότερο σὲ σύγχρονες πολιτικὲς ἀντιλήψεις¹¹⁰. Ἀναγνωρίζει βεβαίως ὅτι τὸ κίνημα τῆς Θεολογίας τῆς ἀπελευθέρωσης εἶναι κάτι τὸ πρόσφατο καὶ νέο καὶ ἀμφισβητήσιμο στὴ Θεολογία. Κατ' αὐτὸν ὅμως ἡ ἐνεργὸς δράση μέσα σ' αὐτὸ τὸν κόσμο εἶναι κεντρικὸ σημεῖο τοῦ μηνύματος τοῦ Ἰησοῦ. Παραδέχεται ὅτι σὲς τοποθετήσεις του παρακινήθηκε ἀπὸ δικές του ἐκτιμήσεις. Ἐν τούτοις, ὑπογραμμίζει, «...although there may be many colors on the Christian cloock, that doesn't mean that any color is appropriate»¹¹¹. Δὲν παραμένουμε πιστοὶ στὸ μήνυμα τοῦ Ἰησοῦ «without a commitment to social-ecological justice with a preferencial option for victims»¹¹². Μιὰ τέτοια ὅμως ἀντίληψη σὲ καμιά περίπτωση δὲ δικαιολογεῖ τὴν ἀμφισβήτηση τῆς θεότητας τοῦ Ἰησοῦ, ὅπως τὸ ἐπισημαίνει καὶ ἡ M. Hellwig, ἐπικαλούμενη τὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ ἐμπειρία τοῦ πιστοῦ¹¹³.

Ἡ πρόταση τοῦ P. Knitter γιὰ τὴν ἀναζήτηση μιᾶς ὁμογενοποίησης τῶν μεγάλων θρησκευτικῶν παραδόσεων σὲ σχέση μὲ ἓνα μόνο κριτήριό δύσκολα μπορεῖ νὰ συνδυασθεῖ μὲ τὴ σύνθετη πραγματικότητα πού συνιστᾷ ἡ κάθε θρησκεία: «...Is the stereotyping being done here in a fair and just way?»¹¹⁴, ἐρωτᾷ ὁ J. Hick. Ὁ P. Knitter κατανοεῖ τὴν ἀπορία τοῦ J. Hick, ὁ ὁποῖος ἔχει συνεί-

as having social and political liberation at its heart is to make a recommendation concerning what is ought to be - not an objectively accurate statement of what is actually is».

109. Τὸ καταδικαστικὸ γιὰ τὴ Θεολογία τῆς ἀπελευθέρωσης κείμενο τοῦ Βατικανοῦ μὲ τὸν τίτλο: *Die christliche Freiheit und die Befreiung* ἐκδόθηκε ἀπὸ τὴν Kongregation für die Glaubenslehre τὸ 1986, ὅταν πρόεδρος τῆς ἦταν ὁ J. Ratzinger.

110. P. KNITTER, «A Response to Responses», 165: «A number of my conversation partners wonder whether I'm more politically correct than biblically correct in the way I give the Reign of God such a heavy this-wordly content».

111. P. KNITTER, «A Response of Responses», 165.

112. P. KNITTER, «A Response to Responses», 172.

113. M. HELLWING, «Religious Pluralism and Conflicting Truth Claims. The Problem of a Theology of the World Religions», στί: G. D' COSTA (Ed.), *Christian Uniqueness Reconsidered*, 116.

114. J. HICK, «Five Misgivings», 82.

δηση τῶν πολλαπλῶν στοιχείων πού συνιστοῦν μιὰ θρησκεία. Ἡ παρατήρηση ἐν τούτοις τοῦ J. Hick φωτίζει γιὰ τὸν P. Knitter κάτι τὸ οὐσιαστικό, τὴν ποικιλία. Ἐνῶ μιὰ ἄκριτη γενίκευση δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ, ἀποτελεῖ καθῆκον τοῦ θεολόγου πού ἀφιερώνεται στὴν προώθηση μιᾶς ζωντανῆς πίστεως, νὰ διατυπώσῃ τὸν κεντρικὸ ἄξονα πού τὴ συνιστᾷ καὶ τὸ θεμελιῶδες ὄραμα πού τὴ ζωοποιεῖ. Διαφορετικὰ οἱ θρησκείες, «if they can't do this, they can't be what they are»¹¹⁵ ... Τόσο ὅμως γιὰ τὶς θεωρήσεις τοῦ P. Knitter, ὅσο καὶ γιὰ τὶς ἀνάλογες τοῦ J. Hick ἰσχύει ἡ ἐπισημάνση τοῦ J. Moltmann: «A religion which has given up claiming uniqueness, one might fairly say, is of no special interest»¹¹⁶.

Ὁ J. Cobb ἐπισημαίνει περαιτέρω τὴ διαφορὰ τῶν κινήτρων ἐκ μέρους τῶν συνομιλητῶν. Εἶναι δυνατόν οἱ ἄλλοι συνομιλητὲς νὰ διαλέγονται γιὰ διαφορετικὲς αἰτίες ἀπὸ αὐτὲς γιὰ τὶς ὁποῖες διαλέγονται οἱ Χριστιανοί: «Dialogue does not presuppose common motives on the part of the dialogue partners»¹¹⁷. Αὐτὲς οἱ διαφορὲς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐμπλουτίζουν καὶ νὰ μεταβάλλουν τὶς θέσεις τῶν Χριστιανῶν, γιατί «one purpose of the Christian will be to witness to Jesus Christ in hopes that through that witness the partner also may be transformed»¹¹⁸. Ὁ P. Knitter δὲν ἀσπάζεται τὴν παραπάνω γνώμη. Γι' αὐτὸν ἡ ἐμπειρία τοῦ διαθρησκευτικοῦ διαλόγου καταδεικνύει ἐμφανῶς ὅτι οἱ μετέχοντες σ' αὐτὸν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ συμφωνοῦν σὲ βασικὲς κατευθυντήριες γραμμές, γιὰ νὰ μποροῦν οἱ συζητήσεις νὰ προχωροῦν κατὰ τρόπο ἐποικοδομητικὸ καὶ γιὰ νὰ μὴν προκύψῃ ἡ κόπωση καὶ ἡ ἀπογοήτευση¹¹⁹. Διαφορετικὰ ὁ διάλογος εἶναι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καταδικασμένος στὴν ἀποτυχία.

Ὁ P. Knitter¹²⁰ ἴσως δὲν ἔλαβε σοβαρὰ ὑπ' ὄψιν τοὺς διαφορὲς πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὶς θρησκείες, τὴν ἠθική τους, τὰ ἰδανικά τους γιὰ τὴν ἀνθρω-

115. P. KNITTER, «A Response to Responses», 163.

116. J. MOLTMAN, «Is "Pluralistic Theology" Useful for the Dialogue of World Religions?», σὺν: G. D' COSTA, *Christian Uniqueness Reconsidered*, 155.

117. J. COBB, *Toward Transformation*, 54.

118. J. COBB, *Toward Transformation*, 74.

119. P. KNITTER, «A Response to Responses», 153: «I would hope that all participants in the dialogue can come to mutual agreement on certain prerequisites or guidelines that will keep their discussions on track and avoid frustration».

120. P. KNITTER, «A Response to Responses», 16: «As William Burrows has put it, "The Uniqueness of Christ and Christian life lies in a distinct structure of existence; the Christian manner of being a saint...is unique"».

πότητα¹²¹. Ἡ ἔρμηνεία του γιὰ τὴ μοναδικότητα τοῦ Ἰησοῦ ἐστιαζόμενη στὸ κήρυγμά του καὶ τὴ ζωὴ του συνιστᾷ μᾶλλον προσωπικὴ ἀντίληψη. Ὑπάρχουν πράγματι πολυπληθεῖς κατανοήσεις διαφορετικὲς αὐτοῦ τοῦ μηνύματος. Θέτοντας τὸ βάρος σὲ πράξεις ἀγάπης καὶ δικαιοσύνης, παραθεώρησε μιὰ ἄλλη διάσταση ἐπίσης θεμελιώδη στὴν ψυχὴ τῶν πιστῶν ποὺ εἶναι ἡ μυστικιστικὴ-πνευματικὴ διάσταση¹²².

Ὁ Ρ. Knitter κατανοεῖ ὅσους τὸν καθιστοῦν προσεκτικὸ, ὥστε νὰ μὴν ἀγνοεῖ τὴ βαθύτερη διάσταση τοῦ Χριστιανισμοῦ, δηλ. τὴν προσωπικὴ μυστικὴ ἐμπειρία. Διαβεβαιώνει ὅτι σὲ καμιὰ περίπτωση δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ ἀγνοήσει αὐτὴ τὴν καλλίτερη πλευρά. Ἐπισημαίνει ὅτι εἶναι ὁ R. Panikkar ἐκεῖνος ποὺ τονίζει τὸ πρόταγμα τῆς προσωπικῆς ἐμπειρίας σὲ σχέση μὲ τὴν ἐνεργὸν πράξη¹²³. Ἐπιδοκιμάζει τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ φυγόκεντρος δύναμη τῆς προφητείας γιὰ τὴν πράξη πρέπει νὰ τρέφεται καὶ νὰ καθοδηγεῖται ἀπὸ τὴν κεντρομόλο μυστικὴ δύναμη. Ὅταν ὁμως ἡ πνευματικὴ ἐμπειρία δὲν ὀδηγεῖ στὴν ἀπελευθερωτικὴ μάχη, τότε ἡ ἐμπειρία δὲν εἶναι ἀληθινή: «I would even want to suggest that unless one's contemplative mystical experience gained in liturgy and mediation is not balanced and clarified by this prophetic mysticism gained in the actual struggle, the one's mystical moorings will prove deceptive or wobbly»¹²⁴. Ἡ χριστιανικὴ πίστη βασίζεται στὴν ἀπροϋπόθετη ἀγάπη τοῦ Θεοῦ ποὺ ἀποκαλύφθηκε μὲ τὸν Ἰησοῦ Χριστὸ κατὰ τρόπο μοναδικό. Ἐὰν εἶναι ἔτσι, μέσα σὲ ἕνα πλουραλιστικὸ κόσμο, ἡ ἰδιαίτερη χριστιανικὴ συμβολὴ δὲν εἶναι ἕνας διαφορετικὸς τρόπος ζωῆς, γιατί εἶναι δυνατὸ νὰ συναντήσῃ κανεὶς, ἔξω ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ παράδοση, τέτοιες ζωὲς μὲ ἀπεριορίστη αὐθεντικὴ ἀγάπη καὶ δικαιοσύνη. Ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ δὲν μπορεῖ νὰ περιορισθεῖ οὔτε στὸ χῶρο οὔτε στὸ χρόνο. Ἐξ αὐτοῦ προκύπτει ὅτι ὅλες οἱ ἀνθρώπινες ὑπάρξεις, μέσα στὶς γλώσσες τους, τὶς θρησκείες τους, τὶς συνθήκες ζωῆς καὶ τὴν κατάστασι τῆς συνείδησός τους, εἶναι ἐνωμένες ἀπὸ τὴ συμφιλιοτικὴ παρουσία τοῦ Θεοῦ. Αὐτὴ δὲ εἶναι οἰκουμενικὴ καὶ «non-Christians ante or post Christum can not be excluded from it»¹²⁵.

121. J. MACQUARRIE, *Revisiting the Christological Dimensions of Uniqueness*, 99.

122. M. HELLWING, *Rethinking Uniqueness*, 76. R. PANIKKAR, *whose Uniqueness*, 115.

123. P. KNITTER, «A Response to Responses», 166.

124. P. KNITTER, «A Response to Responses», 163.

125. M. VON BRÜCK, *Identifying Constructively our Interreligious Moment*, 36.

Γιὰ ἓνα χριστιανὸ πλουραλιστὴ ὁ Ἰησοῦς παραμένει βεβαίως μοναδικός, ἀλλὰ αὐτὴ ἡ μοναδικότητα κατὰ τὸν P. Knitter δὲν ἀποτελεῖ λόγο ἀλαζονείας. Γιὰ τοὺς Χριστιανοὺς ὁ Χριστὸς εἶναι μοναδικός, ὅπως εἶναι καὶ ὁ Βούδδας γιὰ τοὺς Βουδδιστὲς καὶ ὁ Κρίσνα γιὰ τοὺς Ἰνδουῖστῆς¹²⁶. Ἔχει κατὰ συνέπεια δίκαιο ὁ J. Ratzinger, νὰ ἐπικρίνει μὲ δριμύτητα τὴ σχετικοποίησι τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ, ἀφοῦ προηγουμένως στὸ θρησκευτικὸ πλουραλισμὸ μὲ τὴν καντιανὴ διάκρισι σὲ φαινόμενο καὶ νοούμενο ἔχει σχετικοποιηθεῖ ἡ ἀλήθεια τῆς γνώσεως γιὰ τὸ Θεό, ὥστε μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ νὰ ἀπορρίπτεται τὸ γεγονὸς τῆς ἱστορικῆς ἀποκάλυψεως¹²⁷.

Γιὰ νὰ στηρίξει τίς θέσεις του ὁ P. Knitter δὲ διατάζει νὰ ἀναχθεῖ ἀκόμα καὶ στοὺς Πεντηκοστιανούς. Σ' αὐτοὺς ὁ Χριστὸς ἔχει ἓνα θεμελιώδη ρόλο πού δὲν εἶναι ὅμως ἀποκλειστικός. Ἡ πνευματικὴ τους ὑπαρξι καθοδηγεῖται κυρίως ἀπὸ τὸ Ἅγ. Πνεῦμα. Τὸ νὰ προβληματίζεται κάποιος γιὰ τὴ σημασία τῆς μοναδικότητος τοῦ Ἰησοῦ, χωρὶς νὰ λαμβάνει σοβαρὰ ὑπ' ὄψιν του τὴ λειτουργία τοῦ Ἅγ. Πνεύματος σημαίνει ὅτι ἀγνοεῖ αὐτὸ πὺν τὸ Ἅγιο Πνεῦμα μπορεῖ νὰ προσφέρει. Τὸ Ἅγ. Πνεῦμα μεταξὺ ἄλλων «will force us to redefine our regnant christologies. It also tell us a lot about who we human beings are as we approach the twenty-first century»¹²⁸.

Ὁ P. Knitter θεωρεῖ ὅτι τὸ Ἅγ. Πνεῦμα παραθεωρήθηκε στὴ διερεύνησι τῆς θεολογικῆς κατανόησεως τῶν ἄλλων θρησκειῶν. Δράττεται τῆς εὐκαιρίας γιὰ νὰ ἀπαντήσεῖ ἔμμεσα στὸν K.-J. Kushe¹²⁹ πὺν τὸ ἐπεσήμανε. Γιὰ τὸν P. Knitter ἡ χριστιανικὴ Θεολογία θὰ ἔπρεπε νὰ διερευνήσεῖ μὲ ἀκρίβεια, πῶς μὲ Θεολογία τῶν θρησκειῶν θὰ μποροῦσε νὰ στηριχθεῖ στὸ Ἅγ. Πνεῦμα μὲ ἓνα πιὸ χρήσιμο τρόπο. Ἡ δυτικὴ θεολογικὴ σκέψι ἐκφράστηκε μὲ ἓνα τρόπο πὺν εὐνοεῖ τὴν ὑποταγή, ὅχι ὡς ὑποταγή τοῦ Λόγου στὸν Πατέρα, ἀλλὰ τοῦ Πνεύματος στὸν Λόγο. Ἀναλύοντας τὴν ἀντίληψι τῶν Πεντηκοστιανῶν ὁ P. Knitter ἀναλύει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ὀπαδοὶ αὐτῆς τῆς κίνησεως ἔλαβαν

126. I. SHAFER, *The Incarnation as Koan or The Unique Universal Ultimate*, 135.

127. J. RATZINGER, *Glaube-Wahrheit-Toleranz*, 96-97.

128. H. COX, *Jesus and Pentecostals*, 59.

129. K.-J. KUSCHEL, «Faithful» to the New Testament, 86-87: «Knitter interprets the Johannine passage “When the Spirit of Truth comes, he will guide you into all the truth”, as if it did not refer to the spirit and truth of Jesus Christ, but rather so something totally open, as though John’s God were the ineffable Mystery which can never be adequately described by any religion and must remain open on principle. In John’s Gospel we read exactly the opposite».

την πρωτοβουλία της «κατάργησης» της διδασκαλίας του Filioque που για αιώνες χωρίζει Ανατολή και Δύση¹³⁰. Ο ὀρθόδοξος Θεολόγος George Khodre (Μητροπολίτης του Πατριαρχείου Ἀντιοχείας στο Λίβανο) προτείνει κατά τὸν P. Knitter μιὰ ἄρμονικὴ ἰσορροπία ἀνάμεσα σὲ Χριστολογία καὶ Πνευματολογία, δηλ. ἀνάμεσα στὴν οἰκουμενικὴ λειτουργία τοῦ Πνεύματος καὶ τὴν ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου στὸν Ἰησοῦ. Ἡ Οἰκονομία τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι κατανοητὴ χωρὶς τὴν Οἰκονομία τοῦ Πνεύματος. Τὸ Πνεῦμα πληροῖ τὰ πάντα μὲ μιὰ Οἰκονομία διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴ τοῦ Υἱοῦ. Ὁ Λόγος καὶ τὸ Πνεῦμα ὀνομάζονται ἀπὸ τὸν Ἅγ. Εἰρηναῖο ὡς τὰ δύο χέρια τοῦ Πατέρα στὸν κόσμῳ¹³¹. Πρέπει νὰ ἐπιβεβαιώσουμε τὴν ὑποστατικὴ διαφορὰ καὶ νὰ θεωρήσουμε τὶς θρησκείες ὡς ἓνα ἔργο τῆς χάριτος ποὺ πληροῖ τὰ πάντα. Ἀναγόμενος στὸν Vl. Lossky¹³² ὁ G. Khodre ἐπισημαίνει ὅτι ἡ Πεντηκοστὴ δὲν εἶναι ἡ συνέχεια τῆς ἐνσάρκωσης, ἀλλὰ ἡ συνέπειά της. Ἀνάμεσα στὶς δύο Οἰκονομίες τοῦ Θεοῦ ὑπάρχει ἀμοιβαιότητα λειτουργίας¹³³. Ἄλλωστε ὅλοι οἱ ἄνθρωποι συνδέονται μὲ μιὰ ἀπὸ τὶς προγενέστερες τοῦ Χριστοῦ σωτηριώδεις Διαθήκες ποὺ ὁ Θεὸς –σύμφωνα μὲ τὸν Ἅγ. Εἰρηναῖο–¹³⁴ συνῆψε μὲ τὸν ἄνθρωπο. Ὁ Θεὸς μὲ τὴ συνέχεια τῶν παρεμβάσεων του στὸν κόσμῳ παραμένει πιστὸς στὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτὸ¹³⁵.

Ἐπὶ τὴν ἀμοιβαιότητα λειτουργίας, ἀλλὰ ταυτόχρονα ὑπάρχει καὶ ἀμοιβαιότητα λειτουργίας, γιατί οἱ δύο Οἰκονομίες συνδέονται μεταξὺ τους μὲ τὴν ἀδιαίρετη οὐσία στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Τριάδας, ἀλλὰ εἶναι πάντοτε σὲ ἐνεργὴ πραγματώση μέσα στὴν ἱστορία καὶ τὸν κόσμῳ («ad extra»). Ἡ θέση τοῦ G. Khodre, διαπιστώνει ὁ P. Knitter, ἐπιτρέπει στὸν Χριστιανισμὸ νὰ διασαφήσει τὴ θέση του σὲ σχέση μὲ τὶς θρησκείες, χωρὶς διάθεση προβολῆς ἀνωτερό-

130. P. KNITTER, «A Response to Responses», 180.

131. G. KHODRE, «Das Christentum in einer pluralistischen Welt-das Werk des Heiligen Geistes», στὸ: *Dialog mit anderen Religionen. Material aus der ökumenischen Bewegung* (Hrsg. H. J. Margull-St. J. Samartha), Frankfurt 1972, 139: «Das Wort und der Geist werden von Irenaus die “beiden Hände des Vaters” genannt».

132. VL. LOSSKY, *Théologie mystique de l'Église d'Orient*, Paris 1944, 156.

133. G. KHODRE, «An Orthodox Perspective of Inter-Religious Dialogue», *Current Dialogue* 19(1991) 27. P. KNITTER, A Response to Responses, 181.

134. PG 7, 889B-890A: «Καὶ διὰ τοῦτο τέσσαρις ἐδόθησαν καθολικαὶ διαθήκαι τῇ ἀνθρωπότητι· μία μὲν τοῦ κατακλυσμοῦ τοῦ Νῶε, ἐπὶ τοῦ τόξου· δευτέρα δὲ τοῦ Ἀβραάμ, ἐπὶ τοῦ σημείου τῆς περιτομῆς· τρίτη δὲ ἡ νομοθεσία ἐπὶ τοῦ Μωϋσέως· τετάρτη δὲ ἡ τοῦ Εὐαγγελίου, διὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ».

135. G. KHODRE, «Das Christentum in einer pluralistischen Welt», 137.

τητας ἢ μέσα σέ πνεῦμα ὑποταγῆς. Ἐπιτρέπει τήν ἐκτίμηση, ὅτι ἐνῶ οἱ Χριστιανοί λαμβάνουν τὸ δῶρο τῆς σωτηρίας μὲ τὴν Οἰκονομία τοῦ Λόγου στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, οἱ ἄλλοι τῶν ἄλλων θρησκειῶν τὴ λαμβάνουν μὲ τὴν Οἰκονομία τοῦ Πνεύματος. Διακρίνοντας τὴν ἐνέργεια τοῦ Ἁγ. Πνεύματος, διαφορετικῆς ἀλλὰ οὐσιαστικὰ ἐνωμένης μὲ αὐτὸ πού ἀποκαλύφθηκε στὸν ἐνσαρκωμένο Λόγο, δὲν ὑπάρχει πλέον ἡ ἀνάγκη νὰ γίνεταί λόγος γιὰ τελικὴ καὶ ὀριστικὴ ἀποκάλυψη στὸν Ἰησοῦ Χριστό: «But we could and would have to announce that whatever is found within the realm of the Spirit and other religions has to be brought into a sometimes confirmatory and sometimes critical relationship with the universality, decisiveness, and indispensability of what the World of God has spoken in Jesus of Nazareth»¹³⁶.

6. Συμπερασματικὲς θεωρήσεις

Ὁ P. Knitter αἰσθάνθηκε ἱκανοποίηση ἀπὸ τὸν ἀντίκτυπο πού εἶχαν οἱ θέσεις του στὸ περιβάλλον τῶν πλουραλιστῶν θεολόγων. Θεωρεῖ μάλιστα ὅτι ἔδωσε μιὰ νέα ὄθηση στὴ θεολογικὴ συζήτηση γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἰησοῦς μπορεῖ νὰ θεωρεῖται μοναδικός. Αὐτονόητα ὁ τρόπος τῆς κατανόησης τῆς μοναδικότητος δὲν μποροῦσε νὰ γεφυρώσει τὸ χάσμα μὲ τοὺς θεολόγους τῆς ἀποκλειστικῆς καὶ ἐμπεριεκτικῆς θεώρησης.

Ὅφειλε νὰ διακρίνει κανεὶς τουλάχιστον δύο προτάσεις ἀπὸ τοὺς συνομιλητὲς πού ὁ P. Knitter ὄχι μόνον ἀποδέχεται, ἀλλὰ τίς οἰκειοποιεῖται καὶ τίς ἐντάσσει στὸ δικό του ἐρμηνευτικὸ πλαίσιο. Τὸ πρῶτο δάνειο πού ὁ P. Knitter ἀποδέχεται, εἶναι, ὅπως ἤδη ἐσημειώθη, ἡ ἔκφραση τοῦ Sh. Ogden¹³⁷, «ἀντιπροσωπευτικὴ Χριστολογία». Μιὰ τέτοια κατανόηση νοσηματοδοτεῖ περαιτέρω τὴ σωτηριολογικὴ του θεώρηση δίνοντάς της τὴ δέουσα βαρύτητα. Τὸ δεύτερο δάνειο –πὸ εἶναι τὸ πλέον σημαντικὸ– γίνεται ἀπὸ τὸν Michael von Brück. Ὁ P. Knitter θυμίζει τὴ θέση του ὅτι κάθε σύστημα σκέψης, γιὰ νὰ πλησιάσει ἓνα

136. P. KNITTER, «A Response to Responses», 182.

137. SH. OGDEN, *Gibt es nur eine wahre Religion oder mehrere?*, 99: «Jesus-Christus selbst... das Ursakrament ist genau genommen ein Heilmittel und hat damit eine representative und nicht eine konstitutive Bedeutung für das Heil. Nicht einmal das Christusereignis konstituiert die Liebe Gottes, durch die allein wir gerettet werden, sondern repräsentiert sie, obgleich, da es das Ursakrament ist, dieses Ereignis die entscheidende Representation von Gottes Liebe ist».

ἄλλο, θὰ εἶναι πάντα κατὰ κάποιο τρόπο ἐμπεριεκτικό στοῦ μέτρο πού κατανοοῦμε τὸ ἄλλο ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη ὀπτική μας ἐστία, ἀπὸ τὴν προοπτική τῶν δικῶν μας προσωπικῶν κανόνων ἀλήθειας. Παράλληλα ὁ M. von Brück ἄμεσα προσθέτει ὅτι εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ὑπογραμμισθεῖ ὅτι δὲ θεωρεῖται ἡ (ἐμπεριεκτική) δική μας πρόταση καὶ θέση ἀνώτερη. Προτείνει δὲ ἕνα χαρακτηρισμὸ πού ὀνομάζει «συντροφικότητα μέσα στὴν ταυτότητα», ὅπου ὁ κάθε συνομιλητὴς κρατᾷ τὴν ἰδιαιτερότητά του, ἐνῶ ἀνοίγεται πρὸς τὴν ἀλήθεια πού ὁ ἄλλος κατέχει¹³⁸.

Ὁ P. Knitter θὰ μπορούσε νὰ ἀποδεχθεῖ αὐτὸν τὸν χαρακτηρισμὸ, θεωρεῖ ὅμως ὅτι ὁ διαθρησκειακὸς διάλογος θὰ περιγραφεῖ μὲ περισσότερη ἀκρίβεια, ἐὰν χαρακτηρισεῖ ὡς «σχεσιακός»: «A correlational model for interfaith dialogue calls upon all to view and approach other religious in such a way that an authentic co-relation can exist among them»¹³⁹. Τὸ ζητούμενο εἶναι νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ ἀληθινὴ ἰσότημνη σχέση καὶ νὰ καταβληθεῖ κάθε προσπάθεια, ὥστε νὰ διατηρηθεῖ ὡς τέτοια καὶ νὰ μὴν καταλήξει στὴν ὑποταγὴ τοῦ ἑνὸς συνομιλητοῦ στὸν ἄλλο. Ὅταν κάποιος ἐκφράζει τὶς σκέψεις του καὶ τὶς πεποιθήσεις του σταθερὰ καὶ μὲ σαφήνεια, ὀφείλει νὰ ἐπιτρέπει στὸν ἄλλο νὰ κάνει τὸ ἴδιο. Σὲ ἕνα «σχεσιακὸ» πλαίσιο, ὅλες οἱ θρησκείες θεωροῦνται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν συζητήσεων, ὄχι ἀπαραίτητα ὡς ἴσες καὶ ταυτόσημες στὶς θεωρήσεις ἀλήθειας πού προβαίνουν, ἀλλὰ ὡς ἔχουσες τὰ ἴδια δικαιώματα. Ὅταν ἕνας συνομιλητὴς προβάλλει ἀξιώσεις κατὰ τρόπο ἀπόλυτο ἢ καθοριστικό, μπορεῖ νὰ τὸ κάνει ἀναγνωρίζοντας ὅτι καὶ ὁ ἄλλος μπορεῖ νὰ κάνει τὸ ἴδιο. Ὅφειλε κατὰ συνέπεια νὰ εἶναι ἀνοικτὸς στοῦ ἐνδεχόμενου, οἱ θέσεις του νὰ διορθωθοῦν ἢ νὰ κριθοῦν μὲ κριτήρια πού ὁ ἄλλος προτείνει. Ἡ μοναδικότητα τοῦ Ἰησοῦ γίνεται δεκτὴ μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῆς θέσης ὅτι αὐτὴ ἡ μοναδικότητα χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἰκανότητά της νὰ ἔλθει σὲ κοινωνία μὲ ἄλλες «μοναδικές» θρησκευτικὲς μορφές, δηλ. νὰ τὶς συμπεριλάβει καὶ νὰ ἀφεθεῖ νὰ συμπεριληφθεῖ ἀπὸ αὐτὲς καὶ ὄχι νὰ τὶς ἀπορρίπτει¹⁴⁰.

138. P. KNITTER, «A Response to Responses», 153-154: «But, echoing kuschel, he [M. von Bruck] immediately adds, “We have to say clearly that we do not regard our [inclusive] truth claims as superior”. So, for von Brück, neither inclusivism nor pluralism describes what he thinks goes on in authentic dialogue. He suggests, rather a model of what he terms “partnership in identity” for religious pluralism. It is a model in which both the distinct identity and the inherent partnership or relatedness of each participant is affirmed and respected by all».

139. P. KNITTER, «A Response to Responses», 154.

140. P. KNITTER, *Ein Gott-Viele Religionen*, 103.

Ὁ P. Knitter κατέληξε στὸ νὰ θεωρεῖ τὸν ὄρο «σχεσιακός» ὡς ἓνα πολὺ καλύτερο χαρακτηρισμὸ ἀπὸ τὸν ὄρο «πλουραλιστικός», γιὰ νὰ περιγράψει τὸν τύπο τοῦ διαλόγου ἢ τῆ Θεολογία τῶν Θρησκειῶν πού πολλοὶ Χριστιανοὶ ἀναζητοῦν: «...I have thus come to consider correlational a much better adjective than pluralistic to describe the kind of dialogue or theology of religions that many Christians are searching for»¹⁴¹. Πολλές του θέσεις κατέδειξαν τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ P. Knitter αὐτοκατανοεῖται ὡς χριστιανὸς θεολόγος. Ἐργάζεται μέσα στὴν κοινότητά του καὶ συναισθάνεται τὸ καθήκον νὰ ἀναζητήσῃ, νὰ διασαφήσῃ καὶ νὰ ἐκφράσῃ στὴν ἐποχὴ μας τὴν κατανόηση τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ἀποτιμώντας ὁμως συνολικὰ τὶς θέσεις τοῦ P. Knitter τίθεται τὸ ἐρώτημα: Ὁ P. Knitter εἶναι ἓνας ἀμφιταλαντευόμενος πλουραλιστῆς ἢ «γένετο τοῖς πᾶσι τὰ πάντα»¹⁴² (Α΄ Κορ. 9, 22) προσπαθώντας νὰ οἰκοδομήσῃ γέφυρες ἐπικοινωνίας; Δὲν ὑπάρχει ὁμως ἀμφιβολία ὅτι οἱ πέντε θέσεις καὶ τὰ ἐπ' αὐτῶν σχόλια ἀπευθύνονται σὲ Χριστιανούς καὶ προσπαθοῦν νὰ ἐλαττώσουν τὴν ἀντίδραση σὲ θεωρήσεις πού πολλοὶ βρῖσκουν ὡς ἀπαράδεκτες τὸν πλουραλισμὸ. Ἐν τούτοις, οἱ νέες ἀποχρώσεις τῶν θέσεών του δὲν ἀλλάζουν κατὰ τρόπο οὐσιαστικὸ τὴ θέση του, παρότι ὁ W. Ariarajah ἐπισημαίνει ὅτι «One is left with the feeling that the word uniqueness is qualified so much that the word itself loses its uniqueness»¹⁴³. Ὁ J. Hick, ὁ ὁποῖος δὲν ἐγκατέλειψε ποτὲ τὶς θέσεις του, δὲν παρέλειψε νὰ ἐκφράσῃ τὰ παράπονά του καὶ τὴν ἀνησυχία του πρὸς τὸν P. Knitter, παρότι οἱ μεταξὺ τους διαφορὲς σὲ σημαντικὰ θέματα δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν οὐσιαστικῆς. Θεωρεῖ ὅτι συνέβαλε περισσότερο ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλον στὴν ἀνάπτυξη τοῦ θρησκευτικοῦ πλουραλισμοῦ¹⁴⁴. Ὁ P. Knitter ἀπὸ τὴν πλευρά του κατανοεῖ τὴν ἀποστολή του ὄχι ὡς ἰδιωτικὴ ὑπόθεση, ἀλλὰ μέσα καὶ γιὰ τὴν Ἐκκλησία. Τὸ ἀναπόφευκτο ὁμως ἀποτέλεσμα εἶναι νὰ καταλήξῃ σὲ ἀμφισημίες, ἐλαφρύνοντας τὴν τραχύτητα τῶν πλουραλιστικῶν θεωρήσεων καὶ ἀποφεύγοντας ἔντονες διενέξεις. Χωρὶς ἀμφιβολία ὁμως ἡ ταυτότητα τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀποδομεῖται.

141. P. KNITTER, «A Rersponse to Responses», 155.

142. W. ARIARAJAH, *The need of a new debate*, 31.

143. W. ARIARAJAH, *The need of a new debate*, 32.

144. J. HICK, «Five Misgiving», 84: «Knitter has contributed as much as anyone to the development of contemporary Christian pluralism. His chosen mission is within and to the church».

Ένα από τα άδιαμφισβήτητα αποτελέσματα της ιδιαιτερότητας των θέσεων που ο P. Knitter παρήγαγε είναι το να προσεγγίσει ανήσυχους θεολόγους διευκολύνοντας στην αποδοχή του θρησκευτικού πλουραλισμού με έκδηλη την προσπάθεια να διατηρήσει το σεβασμό στην ιδιαιτερότητα και τη μοναδική αξία κάθε μεγάλης θρησκείας. Στη χριστιανική Θεολογία των Θρησκειών υπάρχει ή έμπερικριτική πλουραλιστική θέση. Υπάρχουν αντιλήψεις θεολόγων που προτείνουν, με διαφορετικούς τρόπους, μια τέτοια προοπτική. Στα τελευταία έργα ο P. Knitter φαίνεται να ακολουθεί αυτή την έκδοχή του πλουραλισμού, σε αντίθεση με την αντίστοιχη άκαμψια των θέσεων του J. Hick. Δεν υπάρχει όμως αμφιβολία ότι άφοτέρων οι θεολογικές θεωρήσεις απέχουν κατά πολύ από την αυτοκατανόηση του Χριστιανισμού. Ειδικότερα για τις θεολογικές θέσεις του P. Knitter φαίνεται εύστοχη ή παρατήρηση του J. Ratzinger: «Wo das Mysterium nicht zählt, muß Politik zur Religion werden»¹⁴⁵.

Είναι χαρακτηριστική ή κριτική που ο ίδιος ο P. Knitter άσκει στον ίδιο του τον έαυτό: «Όμολογώ ότι στην άνυπομονησία μου να κρίνω τους χριστιανούς άδελφούς μου να άναγνωρίσουν την αξία των άλλων θρησκειών, στην προσπάθειά μου να εύρω κοινό έδαφος για την υπέρτατη άλήθεια, δεν άφησα άρκετο χώρο για τις πραγματικές, βαθιές, διακριτές, πιθανόν και άγεφύρωτες διαφορές μεταξύ των θρησκειών»¹⁴⁶.

Δεν άρκει ή όμολογία; Χρειάζεται περαιτέρω σχολιασμός;

145. J. KARD. Ratzinger, *Glaube-Wahrheit-Toleranz*, 102.

146. P. KNITTER, (Ed.), «Is the Pluralistic Model a Western Impositio?», στό: *The Myth of Religions Superiority*, New York 2005, 37.